

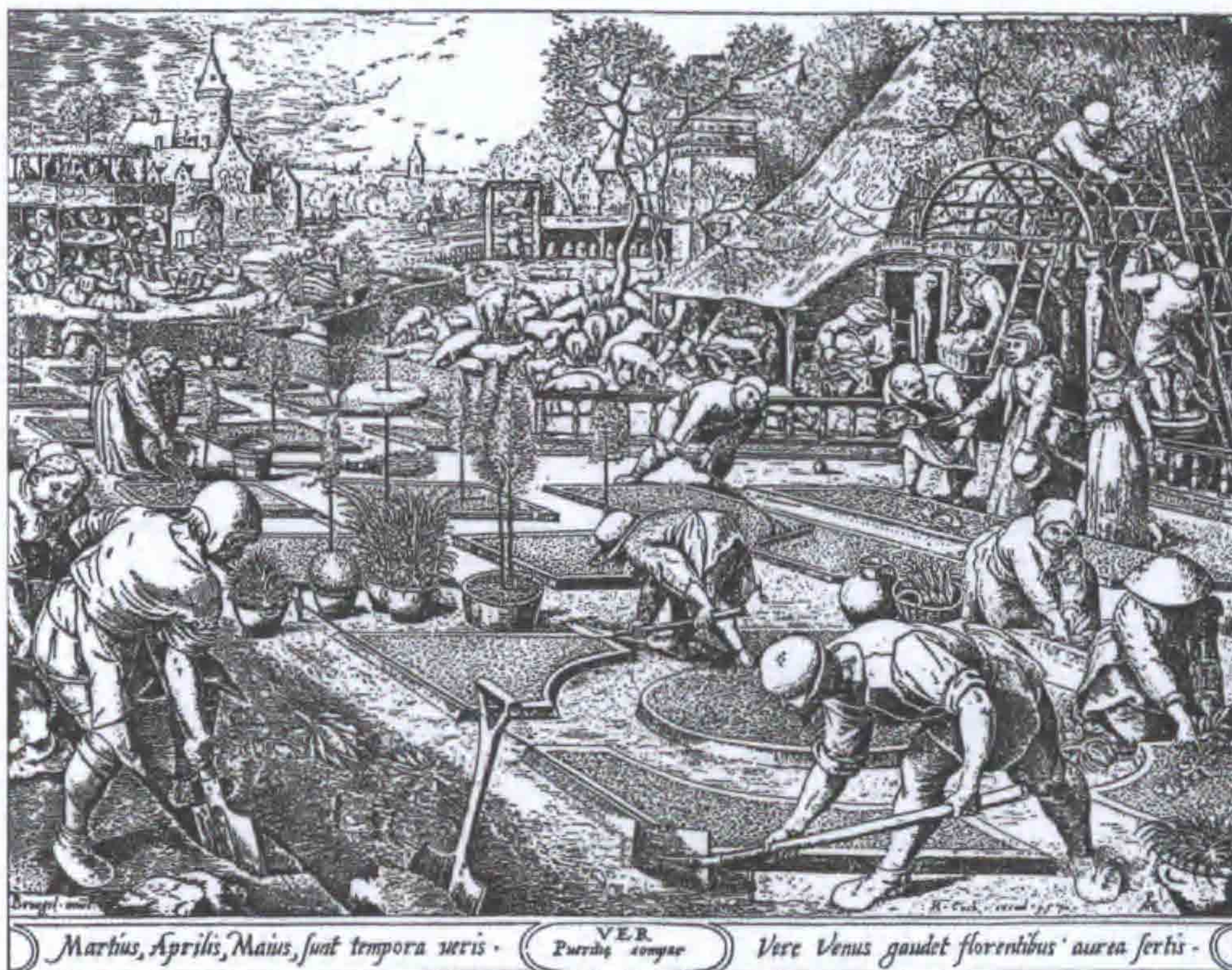

Martius, Aprilis, Maius, sunt tempora ueris - VER. Pueris compar Vere Venus gaudet florentibus aurea fertis -

FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE

MEDDELELSER FRA HAVEBRUGSHISTORISK SELSKAB NR. 38 2008

FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE

MEDDELSER FRA HAVEBRUGSHISTORISK SELSKAB NR. 38 2008

MEDDELSER FRA HAVEBRUGSHISTORISK SELSKAB NR. 38 2008

FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE

© Havebrugshistorisk Selskab

2008

Udgiver og ekspedition: Havebrugshistorisk Selskab, Thorasmindevej 12,
2720 Vanløse. E-mail: jetteabel@mail.dk. Giro 41 69 47 6

Redaktion: Finn T. Sørensen, Jette Abel og Anette Tonn-Petersen.

Bestyrelse: Jette Abel (formand), Anette Tonn-Petersen,
Else Michelsen, Richard Hare, Hanna Maria Clement og Finn T. Sørensen

Abonnement:

Abonnement tegnes kun gennem medlemskab p.t. 200,00 kr.

For udenlandske medlemmer 230 kr. Livsvarigt medlemsskab 2000 kr.

Tidligere meddelelser, der hidtil er kommet med ét nummer årligt, kan erhverves til nedsat pris indtil videre
kr. 50,00 pr. stk. for medlemmer og kr. 100,00 pr. stk. for ikke-medlemmer.

Trykt med økonomisk støtte fra:
Undervisningsministeriet via Tips- og lottomidlerne og
De danske Haveselskaber.

ISBN 87-88241-31-3

ISSN 0107-895X

Forsidevignet: Forår.

Stik efter originalmaleri af Pieter Bruegel (1525/30-1569), graveret af Pieter van der Heyden og publiceret af Jerome Cock 1570.

Tekst: Marts, April, Maj er forårs månederne. Forår lig barndom. Om foråret er Venus klædt i blomsterranker.

Indholdsfortegnelse

Boel Persson: Arfwidh Månson Rydaholmensis och Een mykit nyttigt Örta-Book	4
Bernt Løjtnant: Dvaleplanter	27
Jette Abel: Landbohøjskolens 150 års jubilæum	33
Bernt Løjtnant: Kollerup Hovedgård's levende fortidsminder	39
<i>Boganmeldelser</i>	
Jens Scherup Hansen: 'Bystruktur & havekultur mellem senmiddelalder og renæssance'	46
Åsa Ahrland: Den osynliga handen. Trädgårdsmästaren i 1700-tallets Sverige.....	48
<i>Ekskursionsberetninger</i>	
Frederiksborg slotshave i Hillerød. Den 2. juni 2008	50
Fyraftensbesøg i Landbohøjskolens have mandag d.18. august 2008	51
Heldagsekskursion til haveforeningen Solbakken, Helsingør kirkegård, Kronborg og Marienlysts slotshave i Helsingør søndag d. 7. september 2008	52
Forfattervejledning	57

Arfwidh Månson Rydaholmensis och Een mykit nyttigt Örta-Book

Arfwidh Månson Rydaholmensis and A very useful Herbal

Keywords: Plant introductions, Guide to self-help, Herbal, Sweden, History, 17th century.

Boel Persson *

Abstrakt

Arvid Månssons örta-bok utkom i åtta upplagor under åren 1628-54, en tid som präglades av krig, pestens härjningar, brist på personer med medicinsk utbildning och en i det närmaste obefintlig organiserad sjukvård. Med ekonomiskt bistånd och stöd från kontakter inom kyrkan gav Arvid Månsson ut sin örta-bok, en slags egenvårdsrådgivning riktad till människor ur alla samhällsklasser. Boken består till största del av översättningar från tyska och latin, och den blev bevisligen populär hos sin samtid eftersom den fick gå i tryck så många gånger. Till skillnad från liknande samtida böcker utgår Månssons bok från växterna och inte från sjukdomarna, vilket gör att den skulle kunna kallas Sveriges första egentliga örta-bok.

Utgångspunkten för denna artikel är en studie av 1628 och 1642 års upplagor. Boken och dess författare placeras i en historisk kontext och dessutom diskuteras örta-bokens användbarhet i vetenskapliga sammanhang.

Abstract

Eight editions of Arvid Månsson's herbal *Een mykit nyttigt Örta-Book* ["A very useful Herbal"] were published between 1628-1654, a period in Sweden characterized by war, plague, a lack of trained medical personnel and virtually non-existent organized health care. The starting point of this article is a study of the 1628 and 1642 editions, and the book and its author are put into a historical context. The herbal could well be used as a source for studies in various scientific fields, e.g. the history of plant introductions and availability, but it is then of utmost importance that some things are taken into consideration; why the book was written, for whom and for what purpose. Månsson's herbal was published with financial aid and support from contacts within the church, e.g. the bishop of the diocese of Växjö, as a guide to self-help for the general public. It mainly consists of translations from different German and Latin texts, and judging from the many editions it was obviously very popular. Unlike similar books of this period

Månsson's herbal focuses on the plants, not the diseases, and therefore could very well be called the first actual Swedish herbal.

Smäländsk bonde med kyrkligt kontaktnät

Arvid Månsson föddes i Rydaholms socken i Småland, som son till prosten i Östbo härad, Magnus Arwidi¹. Det kyrkliga inflytandet kom inte enbart från fadern; i förordet till sin örtabok sänder Månsson även ett tack till Peder Arvidi, "Prost uthi Östbo / och Kyrkioheerde i Wernamo, min käre Moderbrodher och Swäger"². Några säkra uppgifter om Månssons födelse- och dödsår verkar inte finnas. Vi vet att han föddes runt år 1590 och att han uppgavs vara "salig", det vill säga död, år 1666, men det är mycket möjligt att han gått bort några eller flera år dessförinnan³. Månsson ska ha varit bonde, bosatt på lägenheten Skaf-tarps kvarn i Rydaholms socken⁴. Han var gift och hade fyra söner⁵.

Till denna korta personbeskrivning kan läggas att ytterligare två böcker gavs ut i Månssons namn. *Practica* (1642 och 1645) behandlar framförallt åderlåtning, men boken beskriver också flera oljor och viner som kan framställas från växter samt vilken verkan dessa har. *Een Nyy TräägårdsBook* (1642, 1643, 1647, och 1654) är "sammandragen aff några trowärdeige och förfarne Män som här om godh Wettskap hafwa" och tre av de fyra upplagorna gavs ut sammanbundna med örtaboken⁶.

Dygder och sunda vätskor

Arvid Månssons örtabok utkom i åtta upplagor under åren 1628-54⁷ och är indelad i 132 kapitel, vart och ett tillägnat varsin växt. De flesta kapitel börjar med en kort introduktion till växten – ibland beskriver Månsson hur den ser ut och i vilken typ av miljö den växer naturligt. Som exempel kan tas kapitel 119 där man får veta att "Musöron är en liten ört / hafwer gult Blomster och ludne Bladh / hwilka wäxa uth medh Jorden"⁸.

Månsson skriver vidare om vilken del av växten som ska användas och vid vilken tidpunkt på året den bör skördas. Ofta nämner han också att växten är exempelvis "torr och kåld"⁹ eller "heet och wätt"¹⁰. Detta visar att Månsson anslöt sig till humoralpatologin, en lära med ursprung i antiken enligt vilken kroppens och själens sjukdomar orsakas av störningar i jämvikten mellan de fyra kroppsvätskorna blod (varmt och fuktigt), slem (kallt och fuktigt), gul galla (varm och torr) och svart galla (kall och torr). Enligt humoralpatologins förespråkare kunde sjukdomar botas genom att balansen i vätskorna återställdes. Metoder som användes var förändringar i dieten och livsföringen, men även åderlåtning och lavemang. Uttrycket "att vara vid sunda vätskor" är en kvarleva av humoralpatologin¹¹.

"Faba på Latin / thet är Böner på Swensko / och på Gresko Cyamos, är torr och kåld complex..." skriver Arvid Månsson i kapitel 25. Uttrycket visar att Månsson anslöt sig till humoralpatologin, en lära med ursprung i antiken. (Illustration ur: Palmberg, J, 1683, nr. 43, Faba: Böna.)

Efter den korta beskrivningen av växten räknar Månsson upp dess dygder, med andra ord de värdefulla egenskaper eller förtjänster som den har. Ofta uppger han att växterna har ett tiotal dygder var, några har färre och många har betydligt fler. Ett exempel är nässla vars 41 dygder beskrivs i kapitel 16 och uppges vara allt från att honungsvatten med nässelfrö är "gott för gammal hosta, om thet drickes offta" till att vatten som är bränt av nässlor "uthdrifwer dödh Barn aff Moders liff / om Qwinnan dricker ther aff två reesor om Dagen / tree skedar hwar reesa". Att Arvid Månsson dessutom uppger att nässla kan användas som medel mot exempelvis maskar i buken, skabb och klåda, gulsot, ruttna sår, svullen mjälte och het lunga gör att hans örtabok om inte annat målar upp en levande bild av 1600-talets Sverige och de åkommor som samtidens människor stod inför och sökte medel för att bota¹².

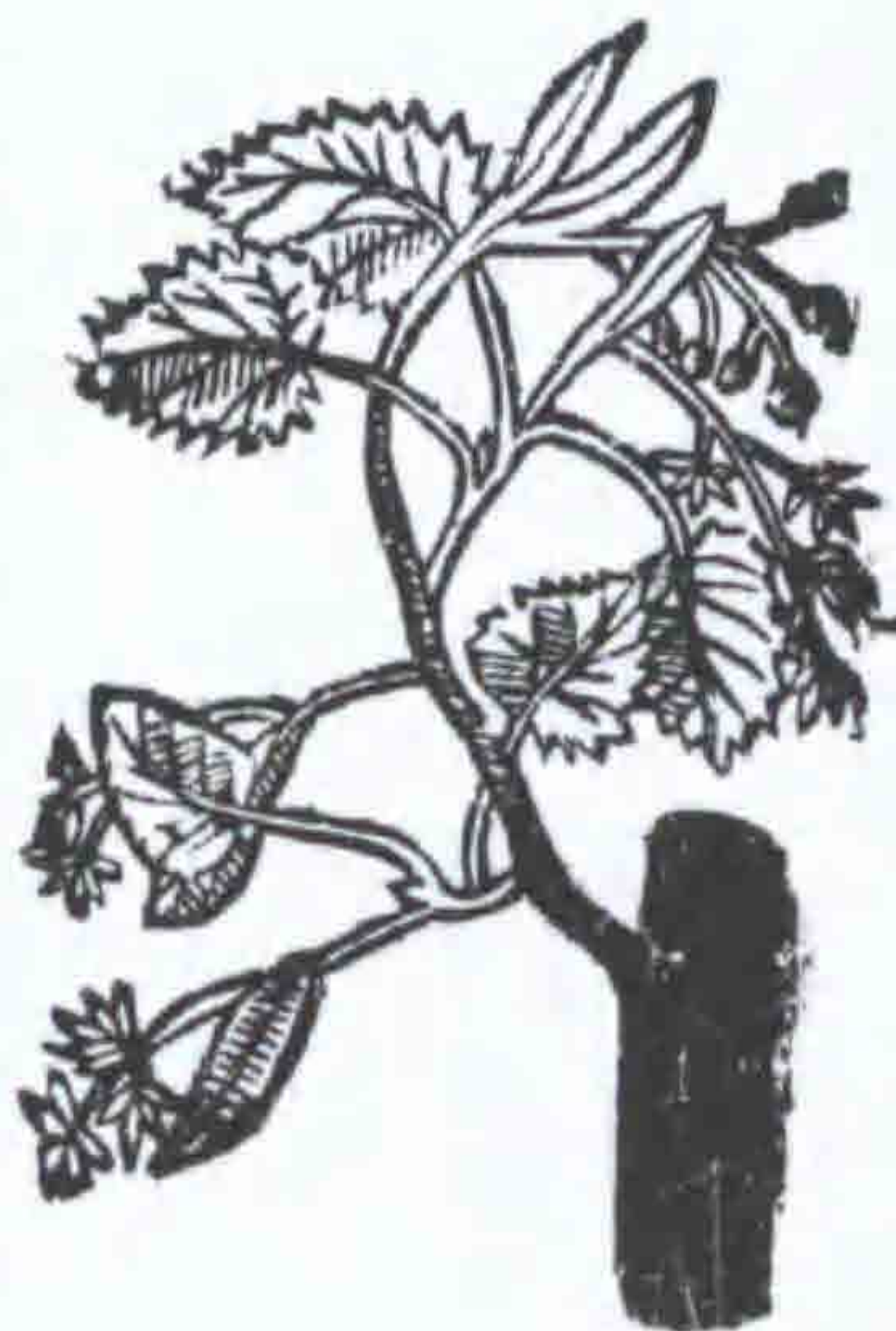
"Urtica, thet är Nässla / äre många slag / ära aff hete och torre Complexion." Så skriver Arvid Månsson i kapitel 16 och räknar vidare upp alla de 41 dygder, eller värdefulla egenskaper, som han menar att nässla har. (Illustration ur: Palmberg, J, 1683, nr. 99, Urtica: Näsla.)

Förfarenhet på örternas krafter

Enligt bokens undertitel är innehållet "Aff Latiniska och Tyska Böcker in på vårt Svenska Tungomål affsatt" av Arvid Månsson. Ofta nämner Månsson vad växterna kallas på vart och ett av dessa tre språk och ibland tar han även upp ett grekiskt namn. Troligen består alltså boken till största del av översättningar från böcker på latin och tyska, vilket i sig är imponerande, åtminstone om man tar i beaktande att Månsson enligt egen utsago inte hade studerat utomlands eller i någon "Academia" utan endast i "gemeene Scholer"¹³. Å andra sidan hade han nära kontakt med flera präster och fick troligen sin kunskap i främmande språk genom dem. Som vi kommer till längre fram var prästerna i mångt och mycket tidens folkbildare. Att örtaboken består av översättningar blir ännu tydligare om man läser förordet till Månssons *Practica*. Där säger han att han driftat sig till att skriva boken efter att han "...hafwer förnummit / at många hafwa lätit sigh behaga / then örtabook som jag tilförena verterade¹⁴ på vårt Svenska Tungemål..."¹⁵

Ett fåtal lignoser finns med i Arvid Månssons örtabok. I kapitel 104 kan man till exempel läsa att "Tilia, Lindebaum på Tysko / thet är Lindeträa på Swensko / til at Distillera Watn aff / skal thet skee om Sommaren / när hon är bäst i Blomster...". (Illustration ur: Palmberg, J, 1683, nr. 15, Tilia: Lind eller Basteträ.)

Månsson gör inget anspråk på att själv ha provat ut örternas dygder, däremot skriver han att Gud gett honom "näghot förstånd uthi Läkedoms konst"¹⁶ och att han använt många av de örter som växer i landet, liksom några utländska. Vilka av bokens kurer som han själv har provat kan man lätt se eftersom dessa är markerade med *probatum est* skriver Månsson vidare i förordet¹⁷. Av de närmare 500 dygder som de 20 första kapitlens växter uppges ha är det dock i 1642 års upplaga endast efter 15 dygder som man finner uttrycken *probatum est*, *probatum est a me*, *är proberat*, *det är försökt* eller *det är provat*. Med tanke på det ringa antal kurer som Månsson faktiskt har provat själv kan kanske titlarna *medico* eller *medicus*, som används i 1645 års upplaga av *Practica*, tyckas överdrivna¹⁸. Någon formell utbildning hade han ju inte heller, enligt egen utsago.

Om Arvid Månsson bör kallas läkare eller inte är kanske mindre viktigt, men vi kan konstatera att han definitivt bedrev någon typ av örtmedicinsk verksam-

het. Sannolikt är att han även utförde åderlåtning, med tanke på den bok som han utgav i detta ämne. Om det medicinska utövandet var hans huvudsakliga sysselsättning eller en bisyssla vet vi inte men biskopen i Växjö, Petrus Jonæ Angermannus, skriver i sitt förord till örtaboken att både han själv och folk i hans omgivning haft nytta av Månssons kunskap om örternas egenskaper¹⁹. Några kurer som Månsson själv prövade var till för att avhjälpa komplikationer i samband med förlossning. Kanske var det hans egen fru som fick denna hjälp, kanske anlätades han även av andra hushåll i detta sammanhang.

Det verkar som att Arvid Månsson lyckades väl med de behandlingar han utförde, få eller flera. I *Genealogisk tidskrift* från år 1958 skriver Paul Wilstadius att Månsson aldrig blivit instämd till Östbo ting för vare sig trolldom eller misslyckade kurer. Som jämförelse nämner han den läkekunnige komministern i Kronobergs län Sveno Jonæ, nära nog samtida med Månsson, som ska ha blivit ställd inför rätta. Ur det faktum att detta aldrig skedde med Arvid Månsson drar Wilstadius slutsatsen att Månsson antingen var en ovanligt skicklig praktiker eller också en stillsam teoretiker, som så gott som uteslutande sysslade med populärmedicinskt författarskap²⁰. En anledning till att Månsson aldrig blev ställd inför rätta för misslyckade kurer skulle också kunna vara att han bara behandlade människor som han kände väl, såsom sin egen familj och biskopens familj, men detta är förstås inget som går att säga med säkerhet.

Friskhet genom Guds nåd

Gud tillskrivs stor betydelse, både i Arvid Månssons eget förord och i biskopens. Det är, anser båda, Gud som har skapat alla växter, och människan bör lära sig att glädjas åt dem och ta bättre vara på deras nyttiga egenskaper. "Ty Gud haver så mycket gott inlagt uti sina skapade kreatur, synnerlige örter som växa på jorden, att människan trampar på sina läkare och vet där intet utav"²¹ menar biskopen och skriver att anledningen till att han gav råd om att denna bok skulle gå i tryck är att den visar vilka märkliga krafter de örter har, som föraktas av människorna.

Månsson i sin tur menar att det finns kreatur som har större omsorg om sin hälsa än vissa människor, och han beklagar sig över att det finns människor som är så snåla att de hellre ligger sjuka länge och lider mycket än rådfrågar någon som genom Gud fått kunskap om läkekonsten. Samtidigt betonar han vikten av att vid sjukdom först vända sig till Gud, med böner om syndernas förlåtelse och offergåvor. Först därefter får man vända sig till en läkare. Finns ingen läkare att tillgå bör man försöka att bota sig själv med "laglige och lovlige"²² medel i tid, och inte vänta tills sjukdomen tar överhanden. Lagliga och lovlige medel är förstås enligt Månsson örterna, och biskopen menar att användningen av dessa är ett sätt för fattigt folk att "genom Guds nåd" bli friska till en låg kostnad. Detta

Den som blivit stucken av ett bi, en bälgeting eller en broms bör dricka en dekokt gjord på roten av Althaea och vin eller vatten, "thet hielper", skriver Månsson i kapitel 62, och antyder möjligen med dessa två ord att han själv prövat kuren och gjort bedömningen att den haft verkan. Denna läkemaalva, Althaea officinalis, är fotograferad på Kulturen i Lund. (Foto: Boel Persson, augusti 2007.)

är anledningen till att han har bekostat tryckningen av 1642 års upplaga skriver han, och menar att eftersom det finns så många örter så borde väl en av dessas krafter vara värd det som boken kostar²³.

Sammanhanget – 1500-tal

Reformation och kulturell nedrustning

Det var i ett samhälle präglad av krig, stora förändringar inom kyrkan och pestepidemier som Arvid Månssons örtabok publicerades för första gången år 1628. För att kunna förstå sammanhanget måste vi börja historieskrivningen ungefär hundra år tidigare. Gustav Vasa kom som bekant till makten år 1523. Fyra år därefter, vid reformationsriksdagen i Västerås år 1527, genomfördes det första steget i den svenska reformationen²⁴. Reformationen innebar att Sverige gick från att ha en katolsk kyrka styrd av påven i Rom till en kyrka med luthersk bekännelse och den svenska kungen som överhuvud. Biskoparnas världsliga makt bröts, och en indragning av kyrkans stora intäkter och egendomar inleddes²⁵.

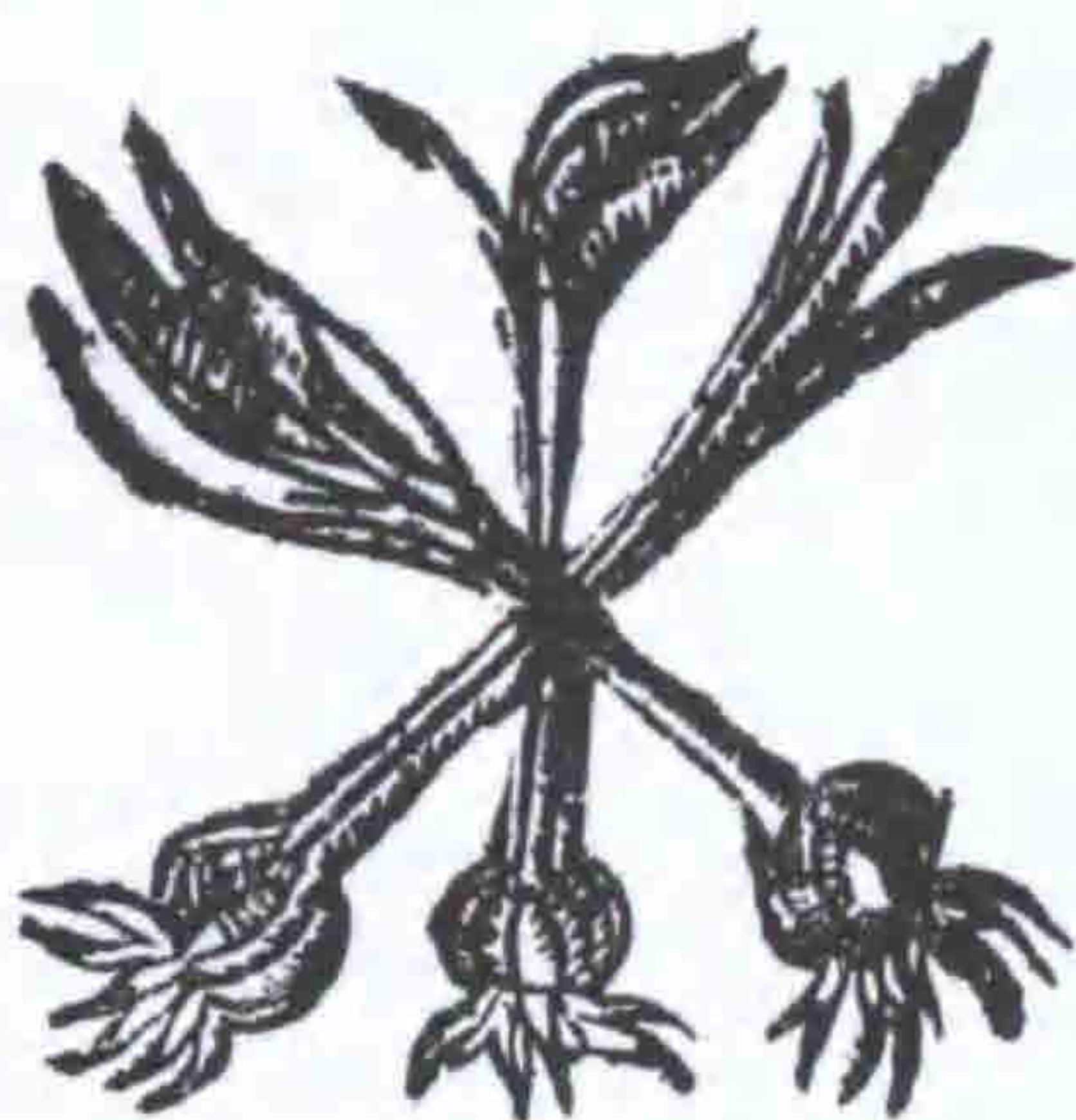
Ett resultat av den tidiga reformationen lär ha blivit en kulturell nedrustning och isolering, som särskilt drabbade skolväsendet²⁶. Klostrens nedläggning

kan också ha medfört att tillgången till läkare och läkemedel för gemene man försämrades, även om inte alla är övertygade om att munkarna och nunnorna verkligen påverkade vanligt folks hälsa i någon större utsträckning²⁷. Kyrkans möjligheter till hjälpverksamhet minskade i alla fall i och med reformationen, och vid mötet i Västerås år 1527 åtog sig kungen (staten) att sörja för den vård som kyrkan inte längre hade råd med. Under lång tid hände dock inte mycket. Först under 1600-talet började staten inrätta sjukhus för psykiska och veneriska sjukdomar²⁸.

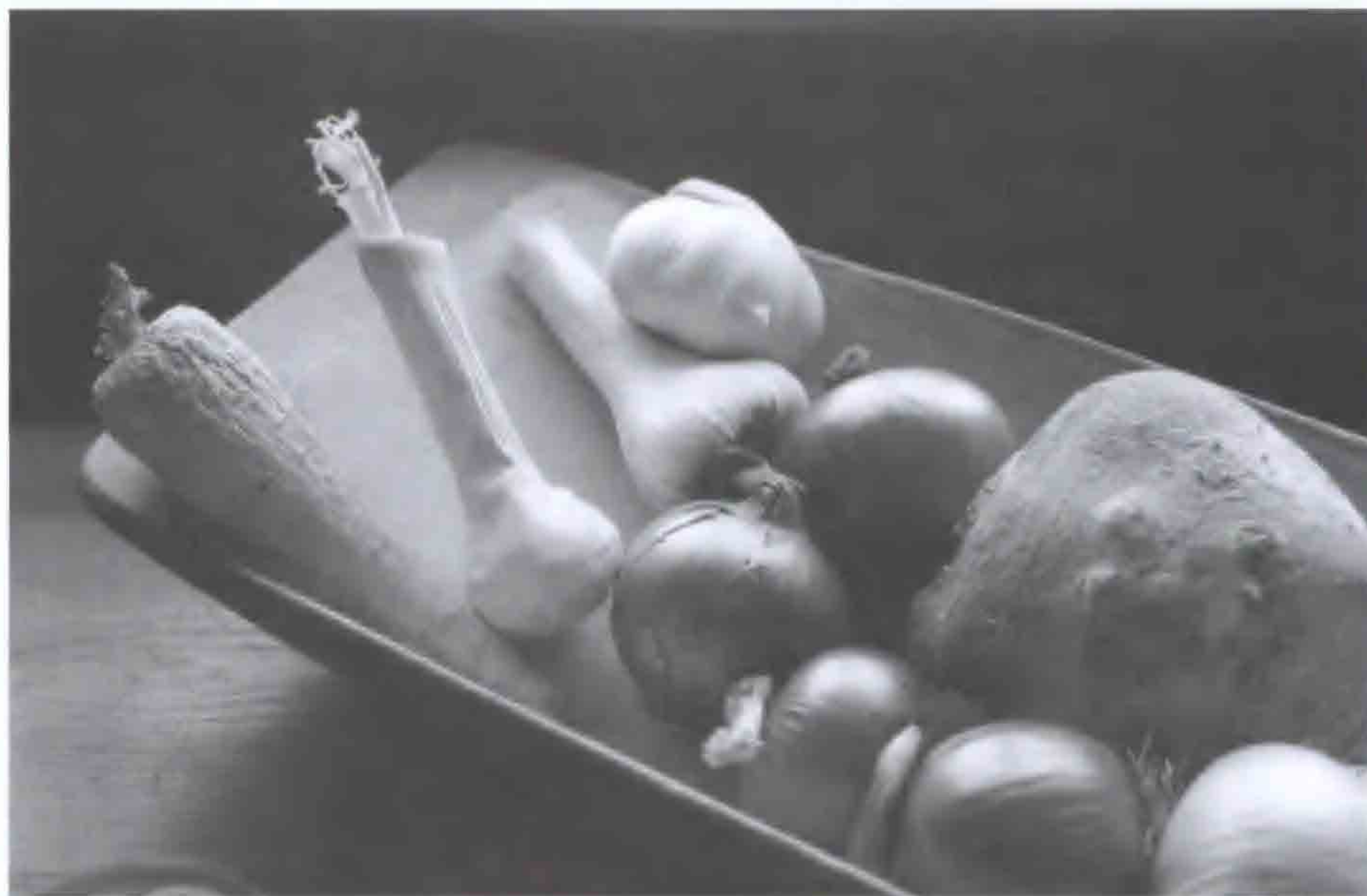
Pestepidemier och läkarbrist

De medicinska yrkesutövare som fanns i Sverige under reformationstiden var nästan alla verksamma i Stockholm eller vid hoven i Kalmar och Nyköping, och bara några få var medicine doktorer. Utöver "kloka gummor och gubbar" var det främst apotekare och bardskärare²⁹ som svarade för den medicinska vården under 1500-talet och framåt³⁰. När det gäller Arvid Månssons närmaste tätort, Växjö, ska det ha dröjt till slutet av 1600-talet innan befolkningen fick tillgång till en utbildad läkare, ett apotek och en örtagård för framställning av mediciner³¹. Av de få som hade medicinsk utbildning i Sverige under 1500-talet var de flesta invandrade tyskar. Gustav Vasa gjorde försök att locka svenska studenter till medicinska studier utomlands, men resultatet blev dåligt och att lita till importerad färdigutbildad arbetskraft var tryggare. Hovläkarna blev fler under vasasonen Erik XIV:s styre för att åter minska då Johan III kom till makten år 1568³².

Under slutet av 1500-talet nåddes Västeuropa och Sverige av nya vågor av den asiatiska böldpesten³³. Pesten uppgavs av den kungliga livläkaren Vilhelmus Lemnius (ca 1520-1573) vara Guds gissel för våra synder skull³⁴. Samtidigt fanns det naturliga orsaker menade han. Smitta från redan sjuka ingick bland dessa, men pesten ansågs också uppstå av kroppens onda vätskor eller "giftigt väder".

"Allium Knoplöök eller Hwijtlök / sägher man är Bondens Triakelse", skriver Månson i kapitel 39, och menar att vitlök kan jämföras med teriak, samtidens universalmedel som ansågs kunna bota alla sjukdomar. (Illustration ur: Palmberg, J, 1683, nr. 11, Allium: Hwijtlöök / Stillansgröna.)

Rödlök uppges av Månson ha 18 dygder. Möjligen kan man fråga sig om nummer 16; "Ätes han råå / så gör han ondt i öghonen", verkligen är en värdefull egenskap... Den vackra installationen med vitlök, rödlök och rotfrukter är fotograferad på Ängsö slott i Västmanland. (Foto: Boel Persson, maj 2007.)

Åderlätning var enligt Lemnius verksamt, tidens universalmedel teriak³⁵ likaså³⁶. Månsson menade att vitlök var "Bondens Triakelse"³⁷, det vill säga bondens teriak. Att vitlök skulle kunna hjälpa pestdrabbade skriver dock Månsson ingenting om.

I den pestläkebok som gavs ut 1572 skriver Lemnius att han författat den för att kunna lämna det enklare folket, som inte hade någon tillgång till läkare eller apotek, en behövlig undervisning i inhemska örter och läkemedels användande³⁸. Här finns alltså stora likheter med avsikterna bakom utgivandet av Månssons örtabok.

Professor i idé- och lärdomshistoria Sten Lindroth (1975) menar att den läkekonst som utövades under 1500-talet var medeltida och att århundradet inte medförde någon större förnyelse av den medicinska praktiken. "Inga nyheter kunde dock rubba förtroendet för de gamla örtmedicinerna eller åderlätningen som ett slags universalmedel"³⁹ skriver Lindroth och menar att den skriande bristen på kompetenta läkare gjorde att människor fick kurera sig bäst de kunde med hjälp av fäderneärvda botemedel och tillgänglig litteratur. Populära örtaböcker, tryckta och otryckta, förblev oundgängliga och deras ofta vidskepliga recept och huskurer spreds över landet. Även lantpräster slog i sina läkeböcker och

hjälpte sjuka församlingsbor skriver Lindroth vidare, och nämner Arvid Månsson under epiteten "enkel bondedoktor" och "empiriker"⁴⁰.

Det fanns likheter mellan Månsson och Lemnius, men utan att förringa Månssons insats måste man förstås påpeka att det även fanns stora skillnader mellan de båda. Lemnius ville se ett förbud för kvacksalvare⁴¹ och icke legitimerade åderlåtare. Han skulle förmodligen ha placerat Månsson i båda dessa kategorier. Dessutom utkom Månssons första bok mer än ett halvt sekel efter Lemnius pestläkebok. Om den läkekonst som utövades på 1500-talet var efter sin tid, vad var då inte Månssons läkekonst? Som medicinsk författare och utövare kan man inte hävda att Arvid Månsson var någon föregångare.

Kungens århundrade

Det var inte bara den medicinska kunskapen som var koncentrerad till hovet under 1500-talet. Professorn i konsthistoria Sten Karling (1931) skriver att från det att Gustav Vasa kom till makten blev hovet ledande på alla områden, och det var egentligen bara där som lyx och förfining förekom. Adelsmännen levde fortfarande oftast som bönder på sina sätesgårdar, och det var egentligen bara vid konungarnas egendomar, framförallt i Uppsala, Stockholm och Kalmar som några anläggningar att tala om tillkom under 1500-talet. "Aldrig har tesen: Sveriges historia är dess konungars, gällt så mycket som här" menar Sten Karling⁴².

Sammanhanget - 1600-talet

Adelns århundrade

År 1611 kom Gustav II Adolf till makten. Tiden från hans trontillträde fram till år 1718 brukar benämnas stormaktstiden och var en period fylld av krig, stora landvinningar och stora landförluster. Tack vare en rad ekonomiska favörer och företräde till alla högre ämbeten kunde många adliga ätter bygga upp stora förmögenheter och spela en framträdande politisk roll. Sin ekonomiska och politiska makt manifesterade de i magnifika slott med tillhörande trädgårdsanläggningar⁴³. Även vid de kungliga slotten gjordes nya anläggningar under 1600-talet. Den första hälften av århundradet dominerades av trettioåriga kriget. Krigsåren hade dock inte någon förlamande verkan på den inre och yttre utvecklingen, snarare tvärtom. I och med att Sverige kom i kontakt med övriga Europa kom landets människor i beröring med ett mer förfinat kulturliv och åskådningssätt. Denna utveckling fick betydelse för arkitekturen och den närbesläktade trädgårdskonsten. Århundradets första hälft var en period då trädgårdsanläggningens enhetlighet betonades och den gavs, enligt Karling (1931), genom arkitekter en "kompositionell fasthet"⁴⁴.

Högre utbildningar och land av bönder

Det var inte bara arkitekturen och trädgårdskonsten som utvecklades under 1600-talet. Även utbildningsväsendet förbättrades markant, åtminstone när det gällde högre utbildningar. Uppsala universitet blommade upp med aktivt kungligt stöd och tre nya universitet grundades fram till 1668. Gymnasier grundades i samtliga stiftsstäder och läskunnigheten ökade hos gemene man⁴⁵.

I det stora hela var det dock väldigt lite av 1600-talets inre och yttre utveckling som påverkade "vanligt folk" runt om i landet. Det Sverige i vilket Arvid Månssons örtabok gavs ut var ett land av i huvudsak bönder och utbildningen bland dessa var i allmänhet låg. Rekryteringen till universiteterna kom visserligen från alla stånd och cirka en tredjedel av studenterna var bondsöner, men bondeståndet var ändå kraftigt underrepresenterat med tanke på att 95 % av landets invånare tillhörde allmogen (bönder, torpare, tjänstefolk och andra icke-ståndspersoner på landet). Adel och präster uppgick antagligen inte till mer än 1 procent vardera medan borgare och ofrälse ståndspersoner, t.ex. bruksföretagare, tillsammans utgjorde ca 3-4 procent av landets befolkning⁴⁶.

Få jordbruksteknologiska framsteg gjordes före 1700-talet, och därför var produktiviteten under 1600-talet fortfarande låg. Detta innebar ett mycket begränsat utrymme för en avancerad arbetsfördelning. Det mesta av skörden gick åt

Få belägg finns för trädgårdsodling i någon större skala hos 1600-talets bondebefolkning. Kålgården, en inhägnad jordlott i vilken det odlades ärtor, bönor och andra köksväxter, ligger kanske närmast det vi idag kallar trädgård. På bilden syns sockerärt, växandes i en nutida köksträdgård i skånska Hofterup. (Foto: Boel Persson, juni 2007.)

till att försörja byns egen befolkning medan överskottet åts upp av skatter och avgifter⁴⁷. Till viss del var det allmogen som fick betala för de stora utgifter som staten drog på sig genom ständiga krig, reformer och nya ämbetsverk⁴⁸.

Få belägg finns för trädgårdsodling i någon större skala hos 1600-talets svenska bondebefolkning. Kålgården där det odlades ärtor, bönor och andra köksväxter är nog det som ligger närmast det vi idag kallar trädgård. Hade man nytta av dem så kunde det förstås finnas örter också, men odling till prydnad blev inte vanlig bland allmogen förrän ett par århundraden senare. Fruktträdsplanteringar fanns på sina håll. Kjell Lundquist (2000) hävdar att även den välskötta lövängen var en form av trädgård. I de trakter där lövängskulturen var som mest utbredd kom denna på sätt och vis att fylla trädgårdens plats och i dessa områden saknade allmogen trädgårdar, i modern mening, långt fram i modern tid⁴⁹. Det är inte alls omöjligt att Månssons hemtrakter i Småland var ett sådant område, men detta har inte undersökts närmare under arbetet med den här texten.

Präster som folkbildare

1600-talet var alltså i mångt och mycket adelns århundrade, men också prästerskapet spelade en växande roll i en statsideologi där kyrka och världslig makt var starkt integrerade⁵⁰. Den period som behandlas i denna text, från Gustav Vasas trontillträde till mitten av 1600-talet, är en period som skulle kunna benämnas "renässansen i Sverige". Denna tid präglades av en hierarkisk världsbild med Gud på den högsta positionen, därefter kom människan med naturen under sig⁵¹. Eftersom de små tingen ansågs spegla det stora världsallett, och därmed Gud, fanns det dock ingen motsättning mellan religiös tro och naturvetenskapliga studier, tvärtom ansågs de senare vara ett sätt att komma nära Gud, att förstå och uppskatta skapelsen. I prästernas utbildning ingick därför naturvetenskap, särskilt botanik och medicin. Prästerna uppmuntrades att ägna sig åt ekonomiska, hortikulturella och estetiska ämnen, så länge inte själavården blev eftersatt⁵².

Även om prästens sociala position i socknen var som en bonde bland bönder så var han också en herre. Som ordförande i sockenstämman kunde han uppnå en betydande maktposition om han fick menigheten med sig skriver Maria Flinck (1994). Prästerna och deras fruar fungerade som innovatörer och kunskapsspridare inom många områden såsom jordbruk, arkitektur, inredning, mat, sällskapsliv, textilhantverk och trädgårdsskötsel⁵³. Kyrkans målsättning att öka individens kristendoms-kunskaper genom att ge henne förutsättningar att själv läsa de heliga skrifterna ledde dessutom till att läskunnigheten ökade starkt under 1600-talet. Vid seklets slut fanns det vanligen en person i varje familj, oftast en kvinna, som kunde läsa hjälpligt⁵⁴.

Flinck skriver att prästernas betydelse som nyhetsspridare förmodligen var mindre i herrgårdstäta landskap än i trakter där prästerna var de enda represen-

tanterna för samhällets övre skikt⁵⁵. Detta har hon troligen rätt i, och eftersom Arvid Månssons hemtrakt i södra Småland inte var något godstätt område hade förmodligen hans far och morbror/sväger som var präster stort inflytande över vilka nyheter allmogen fick ta del av. Att en person som Månsson, med nära kontakter inom kyrkan, författade instruktiva och folkliga böcker vars mål var att ge allmogen större kunskap och möjlighet att själva bota sjukdomar, eller anlägga trädgårdar, är alltså väldigt tidstypiskt.

Örtabokens användningsområden – då och nu

Egenvårdsrådgivning

När Månssons örtabok gavs ut under 1600-talets första hälft var den alltså tänkt som en hjälp för egenvård, enligt förordet särskilt tillägnad fattigt folk som inte hade möjlighet att uppsöka läkare. Hur många fattiga familjer som hade möjlighet att köpa den, eller för den delen läsa den, vet vi egentligen inget om. Rydaholms hembygdsförenings styrelse skriver i förordet till faksimilupplagan att det finns belägg för att örtaboken inte bara lästes av adelsdamer och kavallerister, av biskop, domprost och gemena prästerskapet utan även av bonde och piga⁵⁶. Vilka dessa belägg är uppges dock inte. Kanske var det snarare så att boken lästes av folk ur de högre stånden, samt av vissa "kloka gummor och gubbar" och att uppgifterna därifrån förmedlades nedåt. I vilket fall som helst vittnar de många upplagorna om att det fanns ett stort behov av och intresse för boken.

Första egentliga örtaboken

Arvid Månssons örtabok är en flitigt citerad källa i nutida populärvetenskapliga böcker som på något sätt behandlar örter. Om dessa böcker börjar med en historisk sammanställning av svenska örtaböcker så nämns Månsson ofta som en efterföljare till 1500-talsförfattarna Peder Månsson och Benedictus Olai⁵⁷. Maria Flinck å sin sida menar att Månssons bok är den första på svenska om medicinalväxter⁵⁸. Något förvirrande kan tyckas, men det är en definitionsfråga. Både Peder Månssons och Benedictus Olais böcker behandlar växter med läkande egenskaper, liksom Vilhelm Lemnius för att nämna ytterligare någon. Skillnaden är dock att medan övriga författare utgår ifrån sjukdomarna eller recepten på läkemedel så utgår Arvid Månssons bok ifrån växterna. I *Nationalencyklopedin* står följande om örtaböcker:

"benämning på äldre, främst medeltida skrifter som beskriver olika växtarter med tonvikt på deras medicinska betydelse. De bygger främst på det från antiken kända beståndet av medicinalväxter, beskrivna av författare som Dioskorides, och är ofta illustrerade, från början med avbildningar som bara vagt återger växternas verkliga utseende. Örtaböcker framställdes också under

1500-talets början [...] Örtaböckerna kan sägas vara föregångare till senare tidens floror."⁵⁹

Ännu tydligare uttrycker Gunnar Eriksson, professor emeritus i idé- och lärdoms historia saken: "För att ett arbete skall kunna kallas en örtabok måste det rimligen konsekvent utgå från de enskilda örterna, begagna deras namn som rubriker, med bild eller ord beskriva vilket växtslag det är fråga om och redogöra för dess farmakologiska egenskaper"⁶⁰. Till skillnad från äldre och samtida verk har Arvid Månssons örtabok precis detta upplägg. Därför kan boken kallas, såsom Lundquist (2005) uttrycker det, "den första egentliga örtaboken på svenska"⁶¹.

Botaniskt intressant eller "oskyldigare qvacksalveri"?

Om Månssons bok är den första egentliga örtaboken på svenska, innebär det att den är av botaniskt intresse? Svaret är inte helt självklart. Om man delar upp den botaniska litteraturen i två huvudfårar där den ena är den lärda botaniken som på ett teoretiskt sätt behandlar växters byggnad och fysiologiska egenskaper medan den andra på ett praktiskt sätt beskriver deras nyttiga egenskaper så befinner sig Månssons örtabok närmare den senare⁶². Den förra tar i Sverige sin början under 1600-talets första hälft och löper från Johann Franck⁶³ och vidare till Linné.

Carl von Linné nämner Arvid Månsson vid flera tillfällen⁶⁴. I det tidigast kända manuskriptet av Linnés hand, hans Örtabok från 1725, finns flera meningar som i det närmaste är avskrivningar från Månssons örtabok, och det finns hänvisningar till A. RYDAHOLM⁶⁵. Det verkar som om Månssons örtabok var en av de första böcker som Linné ägde, och han kunde den uppenbarligen "på sina fingrar"⁶⁶. Det är intressant att notera att Linné senare i livet tar upp den som en av de "(Botaniska) Böcker"⁶⁷ han ägde i sin ungdom, och han nämner den till och med i *Flora Svecica*, i en lista över verk av svenska botanister⁶⁸. Dessa fakta skulle förstås kunna tolkas som att Linné såg Månssons örtabok som en viktig botanisk källa, men betydelsen ska nog inte överdrivas. Kanske var det snarare så att Månssons örtabok betydde något speciellt för Linné personligen eftersom den var en av de första böcker den lille småländske pojken ägde som överhuvudtaget hade att göra med det som intresserade honom mest, nämligen växter. Redan när Linné använde sig av Månssons örtabok som källa till sin egen örtabok verkar han nämligen ha varit på väg att växa ur rocken. Senare i livet skriver han att de böcker och lärmästare han hade i sin ungdom "...icke svarade emot hans hog"⁶⁹. Han skriver till och med i senare publikationer att Arvid Månssons örtabok, precis som Tillands *Flora Aboënis* och Palmbergs *Serta Florea Suecana*, var "usla wägledare"⁷⁰.

Att Arvid Månssons örtabok har mer gemensamt med medeltida örtaböck-

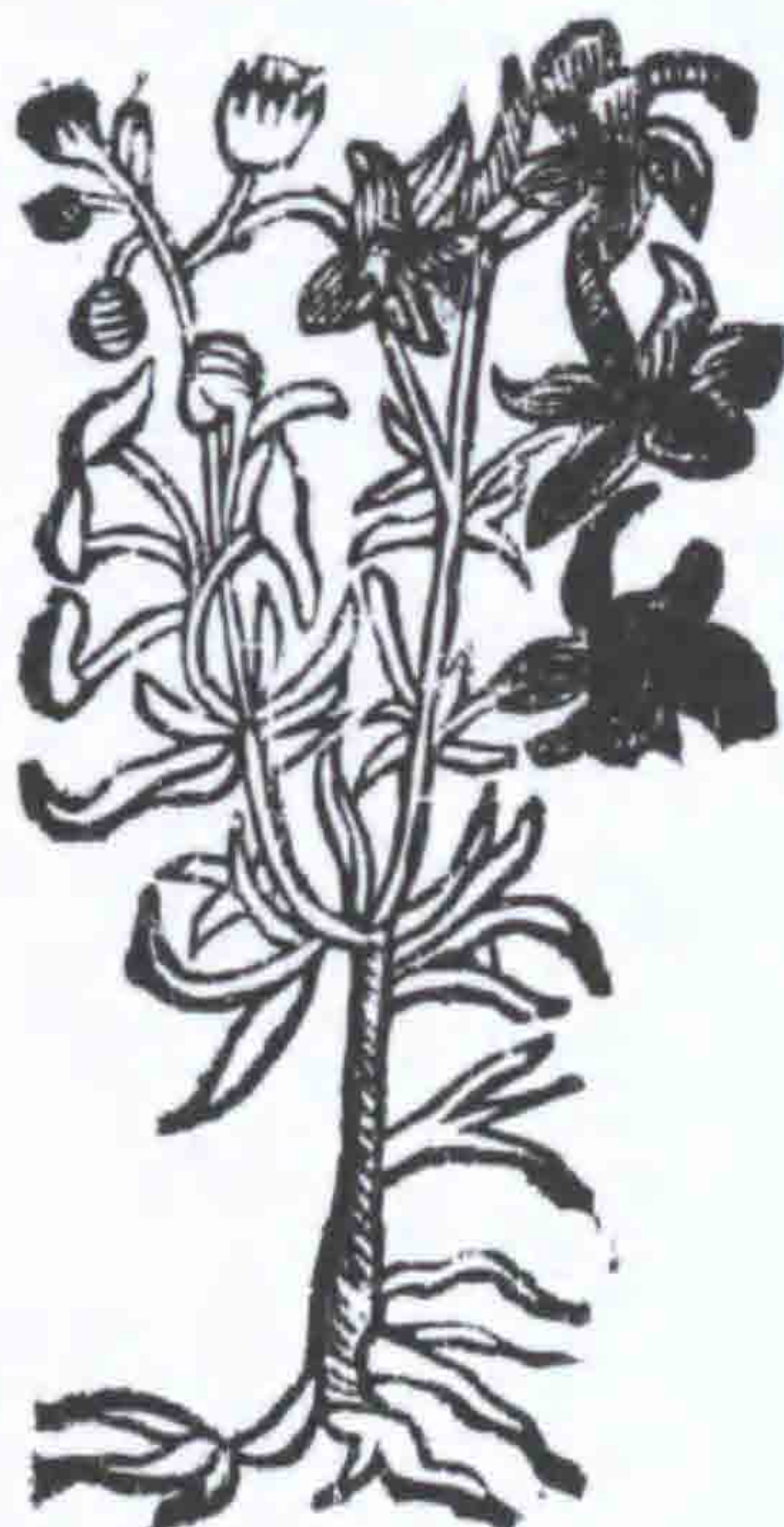

Månssons örtabok innehåller rudimentära beskrivningar av vissa växter, i kapitel 40 kan man till exempel läsa att "Tanacetum, Reinefanen oder Wormkraut på Tysko / Renefana på Swensko / hon hafwer Gult Blomster / och lichter starckt / är aff warm och tor complex." Här en munkrenfana, *Tanacetum vulgare f. crispum*, fotograferad på Kulturen i Lund. (Foto: Boel Persson, augusti 2007.)

er än med den lärda botaniken framhåller Elias Fries i sina *Botaniska Utflygter* (1864): "Det är denna medeltids-medicin, som vi finna bokförd i de under första seklet efter boktryckarekonstens uppfinning utkomna Kreuter-bücher [...] Sedan dessa i sitt hemland blifvit urmodiga, utkom i Sverige 1628 Arwid Månssons Örtabok, hvilken vi liksom den af H. Smidt i Malmö utgifna *Urtegaard* icke kan räkna bland vetenskapligt Botaniska skrifter⁷¹." Fries drar sig till minnes att åtskilliga huskurer ur dylika böcker användes i hans barndom, och kallar detta ett "oskyldigare qvacksalveri".

Trettio år senare upprepar Elias Fries son ungefär samma sak, fast med något mildare ord. Theodor (Thore) Magnus Fries var liksom fadern botaniker och framförde i sitt verk *Naturalhistorien i Sverige intill mediet af 1600-talet* (1894) åsikten att Månssons örtabok inte har något naturalhistoriskt värde. "Den har visserligen räknats till den botaniska litteraturen, men den innehåller intet annat än uppgifter på åtskilliga växters användning såsom läkemedel och faller således helt och hållet inom det medicinska området" menar Fries⁷². Som vi har sett tidigare är detta inte helt sant, örtaboken innehåller faktiskt också beskrivningar av en del växter, även om man måste leta lite för att finna dem. För rättvisans

skull bör nämnas att Fries (1894) också anser att Månssons örtabok fyllt en viktig funktion. Den mängd dygder som växterna tillskrivs i boken har, menar Fries, "alstrat i vida kretsar ifver att uppsöka och lära känna de i vårt land förekommande växterna"⁷³.

Arvid Månssons beskrivning av riddarsporre i kapitel 84 är i det närmaste poetisk. "Consolida regalis, på Tysko Ritterspore / och på Swensko Ridderspore / hon är en liten ört / en Spann eller halfannan högh / hon hafwer små Bladh och blårå Blomster / en spore likt / och är så lustigt till att see uppå / at thet frögder öghonen." (Illustration ur: Palmberg, J, 1683, nr. 31, Consolida Regalis: Riddarspora / Harespor.)

Gunnar Eriksson (1969) är inte lika hård som de båda herrarna Fries i sitt omdöme om Arvid Månsson. Han tar upp Månsson i sitt verk *Botanikens historia i Sverige intill år 1800* med motiveringen att Månsson gör gällande att de växter han beskriver antingen finns vilda eller lätt låter sig odlas i Sverige⁷⁴. Därför, menar Eriksson, måste man räkna med att Månsson verkligen besatt en viss kännedom om vår vilda flora. Att Månsson gör gällande att alla växter i boken går att odla i Sverige stämmer dock inte, däremot gör han, precis som Eriksson noterar, i vissa fall rudimentära beskrivningar av de växter som behandlas. En förklaring skulle förstås kunna vara, såsom Eriksson också påpekar, att inte bara kurerna utan även växtbeskrivningarna är översättningar från någon eller några förlagor, som inte beskrev växterna så noga.

Att använda Månssons örtabok som en källa till vilka växter som fanns i Sverige vid 1600-talets början är alltså problematiskt av flera skäl. De enda växter som vi kan känna oss i det närmaste hundra procentigt säkra på att Månsson hade tillgång till är de som han själv har använt och markerat med *probatum est*

Arvid Månsson skriver i kapitel 81 att akleja bland annat är bra mot gulsot, njursten, förgiftning, skabb och gamla sår. Inom dagens folkmedicin anses inte växten vara lämplig för egenvård eftersom överdosering kan ge biverkningar. Fotografiet är taget vid Linnés Råshult. (Foto: Boel Persson, 25 maj 2007)

eller något liknande uttryck. Samtidigt vet vi naturligtvis inte om Månsson hade tillgång till importerade fröer och växtdelar. Att han i en bok som riktade sig till fattigt folk skulle ta med en mängd växter som var svåra eller omöjliga att få tag i verkar kanske inte så troligt, men hans läkekonst riktade sig uppenbarligen också till mer välbeställda, till exempel präster.

Ett sätt att använda sig av Månssons örtabok är så som Kjell Lundquist gör i sin avhandling om krolliljans introduktionshistoria i Sverige. Krolliljan finns inte med i örtaboken, vilket Lundquist menar kan vara ett tecken på att den ännu inte var närmare känd i Sverige eller hade tillerkänts någon medicinsk betydelse. Eftersom ett så stort antal växter tas upp i boken borde den annars ha funnits med. Å andra sidan tas inte heller den vita liljan upp, men detta skulle enligt Lundquist kunna bero på att odlingsbetingelserna för madonnaliljan inte var särskilt gynnsamma i Månssons hemtrakter⁷⁵. Även om Månssons örtabok inte heller i denna fråga kan betraktas som en bergsäker källa så är den en liten pusselbit. Det faktum att den lilla pusselbiten passar in i helheten gör att sannolikheten ökar att Lundquist hypotes, att krolliljan introducerades i Sverige under första halvan av 1600-talet, är korrekt.

Ett annat sätt att använda örtaboken är som en källa till kunskap om växt-

namn. Mats Rydén nämner både Arvid Månssons örtabok och Johann Francks *Speculum botanicum* (1638) som viktiga växtnamnskällor⁷⁶. Att beskrivningarna av växterna är otydliga och ofta obefintliga gör förstås att Arvid Månssons örtabok även inom detta område måste nyttjas med stor försiktighet.

Att bruka med försiktighet...

...ja, de orden kanske borde ha tryckts utanpå Arvid Månssons örtabok när den kom ut första gången år 1628. För visst kunde säkert gemene man ha nytta av de kurer som rekommenderades, men ibland måste de ha gjort större skada än nytta. Idag nyttjar väl de flesta i vilket fall som helst denna typ av kurer med stor försiktighet, och vi har förstås inte heller (som tur är!) lika stort behov av kurer mot pestilens (pest), maskar i buken, skabb, klåda, tandvärk, gulsot eller ruttna sår. Ändå borde uppmaningen ha funnits kvar på faksimilutgåvan från 1987. För visst kan vi ha nytta av boken även idag – både en botaniker som söker kunskap om växtnamn, en trädgårdshistoriker som vill ta reda på när en växt kom till Sverige och en etnolog som försöker förstå hur 1600-talsmänniskan tänkte. Att använda Arvid Månssons örtabok utan att ha kunskap om hur och varför den skrevs, till vem och i vilket syfte, är dock förknippat med vissa risker.

Det är dessa insikter jag hoppas att jag kunnat förmedla, men som en försiktighetsåtgärd väljer jag att avsluta med Arvid Månssons ord och hävda att jag har "...giordt så myckit som migh hafwer mögeligit warit. Här kan wäl uthan twifwel finnas någhon feel på Ord och Stafwelser / hwilka then som bättre förstånd hafwer / wäl weta kan."⁷⁷

De träsnitt som fått illustrera artikeln är hämtade ur Johannes Palmbergs Serta florea Svecana eller Den Swänske örtekrantz. Johannes Palmberg (början av 1640-talet – 1691) var verksam som läkare och undervisade även i botanik vid gymnasiet i Strängnäs. Åren 1683 och 1684 utkom de två första upplagorna av hans Serta florea Svecana eller Den Swänske örtekrantz. Boken lär ha fått stor spridning och ska ha ersatts i undervisningen först 60 år senare då Carl von Linnés Flora Svecica utkom⁷⁸.

* Boel Persson avslutar just nu sin magisterutbildning i landskapsarkitektur vid Sveriges Lantbruksuniversitet i Alnarp. Utbildningen är inriktad mot trädgårds-, park- och landskapshistoria och har kompletterats med kurser i ekonomisk historia, samhällsgeografi och trädgårdskonstens historia vid Lunds universitet samt agrar- och landskapshistoria vid SLU Ultuna.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Muntliga källor

Lundquist, Kjell, AgrD samt universitetsadjunkt, Landskapsarkitektur, SLU Alnarp, föreläsning vid SLU Alnarp; *Renässansen, speglad i Uraniborg*, 2007-12-03.
Svensson, Marianne, Svenska Akademiens ordboksredaktion, Lund, kontakt via e-post 2008-02-21

Elektronisk källa

Svenska Akademiens ordbok, www.saob.se, 2008-03-11.

Tryckta källor och litteratur

Collijn, Isak, 1942-1944, *Sveriges bibliografi 1600-talet. Bidrag till en bibliografisk förteckning*, Uppsala.

Eriksson, Gunnar, 1969, *Botanikens historia i Sverige intill år 1800*, Stockholm.

Flinck, Maria, 1994, *Tusen år i trädgården. Från sörmländska herrgårdar och bakgårdar*, Värnamo.

Fries, Elias, 1864, *Botaniska utflygter. En samling av strödda tillfällighetskrifter*, Stockholm.

Fries, Theodor (Thore) Magnus, 1894, *Naturalhistorien i Sverige intill mediet av 1600-talet*.

Hewe, Nils, [1939] 1984, *Välsignade växter. Skrock och fakta om hundra läkeörter*, Malmö.

Karling, Sten, 1931, *Trädgårdskonstens historia i Sverige intill Le Nötrestilen genombrött*, Stockholm.

Krok, Th.O.B.N, 1925, *Bibliotheca Botanica suecana. Svensk botanisk litteratur – från äldsta tider t.o.m. 1918*, Uppsala & Stockholm.

Krook, Hans, 1973, Johannes Franck och *Speculum Botanicum*, i: Franck, Johannes, [1659] 1973, *Speculum Botanicum*, Stockholm.

Krook, Hans, 1987, Om Arvid Månsson och hans *Örta-Book*, i: Månsson, Arvid, [1642] 1987, *En myckit nyttigh Örta-Book*, Rydaholms hembygdsförening, Stockholm, sid. 9-20.

Larsson, Lars-Olof & Österberg, Eva, 2001, *Vasatiden och stormaktstiden*, i: Behre, Göran & Larsson, Lars-Olof & Österberg, Eva, *Sveriges historia 1521-1809. Stormaktsdröm och småstatsrealitet*, Stockholm, sid. 13-194.

Lignell, Fredrik, 1936, *Rydaholm i forntid och nutid. Bidrag till en sockenbeskrivning*, Växjö.

Lindeberg, Ingegerd et. al, 1998, *Örtmedicin och växtmagi*, Stockholm.

- Lindman, Sigurd, 1949, Arfwidh Månsson, i: *Svenska män och kvinnor. Biografisk uppslagsbok*, Band V, Stockholm.
- Lindroth, Sten, 1943, *Paracelsismen i Sverige till 1600-talets mitt*, Uppsala.
- Lindroth, Sten, 1975, *Svensk lärdomshistoria. Medeltiden. Reformationstiden*, Stockholm.
- von Linné, Carl, [uå] 1823, *Egenhändig anteckning af Carolus Linnaeus om sig sjelf med anmärkningar och tillägg af Adam Afzelius*, Stockholm.
- von, Linné, Carl, [uå] 1922, *Om Smålands Naturalhistoria. Särtryck ur Historisk Beskrifning om Småland*, Växjö.
- von Linné, Carl, [1725] 1957, *Örtabok*, utgiven av Svenska läkaresällskapet till Linnéjubileet 1957 genom Telemak Fredbärj, Stockholm.
- von Linné, Carl, [1745] 1986, *Svensk Flora*, Stockholm.
- Lundquist, Kjell, 2000, *Bondens trädgård – en funktion av många nyttiga och några sköna växter*, ur: *Bidrag till kännedom om begreppet trädgård och om trädgårdsväxternas historia i Sverige*, Rapport 00:1, Institutionen för Landskapsplanering, Sveriges lantbruksuniversitet, Alnarp, sid. 103-125.
- Lundquist, Kjell, 2005, *Lilium martagon L. Krolliljans introduktion och tidiga historia i Sverige intill år 1795 – i en europeisk liljekontext*, doktorsavhandling, Agraria 2005:19, Institutionen för Landskapsplanering, Sveriges Lantbruksuniversitet, Alnarp.
- Magnusson, Lars, 1997, *Sveriges ekonomiska historia*, Stockholm.
- Månson Rydaholmensis, Arfwidh, 1628, *Een mykit nyttigt Örta-Book*, Calmar.
- Månson Rydaholm, Arvidh, 1642, *En myckit nyttigh Örta-Book. Om the herlige örter / som uthi thet höghberömde konungariket vårt Fädernesland Sverige ährligen wäxa. Säsom och om några Uthländska örter / huruledes som the emot många bådhe inwertes och uthwertes Krankheeter och Siukdommar brukas skola. Med itt Register på the Örter och Krankheter som uti thenna Book beskrieffne och antecknade äre. Aff Latiniska och Tyska Böcker in på vårt Swenska Tungomål affsatt / Aff Arvidh Manson Rydaholm. Och uthi Ordning satt aff Petro Janae Ang. Wex. Ep*, Stockholm.
- Månsson, Arwid, 1645, *Practica Eller Een lithen doch nyttigh underwisning om åderlåtande hwilka ådrer man för åtskillige siukdomar uplåta kan. Begynnandes på hufwudet och sedan nedher til Fötterna. Sammaledes och några nyttiga och mästeparten aff migh försökta Läkedomar emot mångahanda siukdomer med många aff the hwars och ens Authoris Namn antecknade. Aff Latiniska och Tyska Böcker in på vårt Swenska Tungemål och samt aff een gammal Swensk Läkebook med Munkestil skrifwin. Affsatt aff Arwid Månsson Rydaholmensis. Medico*, Stockholm.
- Månsson Rydaholm, Arvid, [1642] 1987, *En myckit nyttigh Örta-Book*, Stockholm.
- Nationalencyklopedin, 1991, 1992, 1994, 1995, 1996, Höganäs.
- Ottosson, Per-Gunnar, 1992-1994, Palmberg, Johannes Olai, i: *Svenskt biografiskt lexikon*, Band 28, Stockholm.

- Palmberg, Johannes, 1683, *Serta florea svecana eller Den Swänske Örtekrantz*, Strängnäs. (Mikrofilm efter exemplar i Kungliga biblioteket, Stockholm)
- Rydaholms hembygdsförenings styrelse, 1987, förord, i; Månsson Rydaholm, Arvid, [1642] 1987, *En myckit nyttigh Örta-Book*, Stockholm.
- Rydén, Mats, 2001, Växternas namn, i: Pettersson, Börge & Svanberg, Ingvar & Tunón, Håkan, 2001, *Etnobiologi i Sverige 1. Människan och naturen*, Stockholm, sid. 45-54.
- Samuelsson, Gunnar, 2001, Medicinalväxter på apoteken, i: Pettersson, Börge & Svanberg, Ingvar & Tunón, Håkan, 2001, *Etnobiologi i Sverige 1. Människan och naturen*, Stockholm, sid. 253-262.
- Schnittger, Bror, 1920, Arvidus Magni Rydaholmensis, i: *Svenskt biografiskt lexikon*, Stockholm.
- Svenska akademis ordbok*, 1939, Lund
- Tunón, Håkan, 2005, Medicinalväxter, i: Tunón, Håkan & Pettersson, Börge & Iwarsson, Mattias, *Etnobiologi i Sverige 2, Människan och floran*, Stockholm, sid. 395-434.
- Virdestam, Gotthard, 1931, Magnus Arvidi, i; *Växjö stifts herdaminne, del V, Västbo och Östbo*, Växjö.
- Wilstadius, Paul, 1958, Arvid Månsson Rydaholmensis – Smålands förste medicus. Något om hans härstamning och släkt, i; Dalström-Söderberg, Elsa (red.), 1958, *Genealogisk tidskrift*, band V, årgång 13.

Noter

- ¹ Lignell, F, 1936, sid. 193f; Schnittger, B, 1920, sid. 324f; Virdestam, G, 1931, sid. 282; Wilstadius, P, 1958, sid. 4.
- ² Månson, A, 1642, Förspråk.
- ³ Wilstadius, P, 1958, sid. 5. I uppslagsverken *Svenska män och kvinnor* och *Nationalencyklopedin* uppges år 1649 vara Månssons ungefärliga dödsår. Varifrån denna uppgift kommer anges dock inte. Se: Lindman, S, 1949, sid. 368; *Nationalencyklopedin*, 1996, band 20, uppslagsord: örtaböcker. Om uppgiften stämmer så gavs de sista upplagorna av örtaboken ut postumt.
- ⁴ Krook, H, 1987, sid. 11.
- ⁵ Wilstadius, P, 1958, sid. 8.
- ⁶ De sammanbundna upplagorna utkom åren 1642, 1643 och 1654. Se: Collijn, I, 1942-1944, band 1, uppslagsord: Månsson (Magni) Arvid.
- ⁷ Utgivningsåren var 1628, 1637, 1641, 1642, 1643, 1644, 1650 och 1654. Se: Collijn, I, 1942-1944, band 1, uppslagsord: Månsson (Magni) Arvid; Krok, Th.O.B.N, 1925, uppslagsord: Månson Rydaholmensis, Arfwidh.
- ⁸ Månson, A, 1642, sid. 255.

- ⁹ Se till exempel: Månson, A, 1642, Cap. XXV, Om Böner.
- ¹⁰ Se till exempel: Månson, A, 1642, Cap. XXII, Om Rofwa.
- ¹¹ *Nationalencyklopedin*, 1992, uppslagsord: humoralpatologi.
- ¹² Månson, A, 1642, sid. 57-62.
- ¹³ Månson, A, 1642, Förspråk. Att böcker från denna tid var översättningar och sammanställningar av utländska texter är inte ovanligt. Till exempel räknas Peder Månssons (ca 1465-1534) *Bondakonst* till stora delar som en översättning av en latinsk text från andra halvan av 1510-talet. Se: Lundquist, K, 2005, bilaga 13, sid. 6.
- ¹⁴ "Vertera" betyder "översätta". De flesta belägg som hittats för ordet är från 1600- och 1700-talen. Ofta används förbindelsen vertera på ett språk, dvs. översätta till. Ursprunget är latinets *verto* - vända, översätta (till ett främmande språk). (Svensson, M, 2008-02-21, kontakt via e-post).
- ¹⁵ Månsson, A, 1645, Företal.
- ¹⁶ Månson, A, 1642, Förspråk.
- ¹⁷ "Och äre the herlige och sköne örter / som här uthi vårt kära Fädernesland wäxa / *qualitet*, lika som annor Landzfrucht / bådhe Sädh och annat som här hoos oss wäxa / oss myckit nyttigt til at bruka både emoot inwertes och uthwertes kranckheeter / hwilka iagh mångha försökt och proberat hafwer / thet man framdeles uthi Bookenne finner medh thet ordet *probatum est*". i: Månson, A, 1642, Förspråk.
- ¹⁸ Månsson, A, 1645, Företal.
- ¹⁹ "Så allthenstund migh och mitt hus / så och annat gott folk hafwer trängt at bruka thenna Authoris förfarenheet på örternas kraffer". Månson, A, 1642, Til then Christeliga Läsaren (biskopens förord).
- ²⁰ Wilstadius, P, 1958, sid. 5.
- ²¹ Månson, A, 1642, Til then Christeliga Läsaren (biskopens förord).
- ²² Månson, A, 1642, Förspråk.
- ²³ Månson, A, 1642, Til then Christeliga Läsaren (biskopens förord).
- ²⁴ *Nationalencyklopedin*, 1995, uppslagsord: Sverige, Historia, en växande centralmakt.
- ²⁵ *ibid*; *Nationalencyklopedin*, 1994 uppslagsord: Svenska kyrkan, historik och *Nationalencyklopedin*, 1994, uppslagsord: reformationen.
- ²⁶ *Nationalencyklopedin*, 1995, uppslagsord: Sverige, historia, en växande centralmakt.
- ²⁷ Samuelsson, G, 2001, sid. 254; Tunón, H, 2005, sid. 398.
- ²⁸ *Nationalencyklopedin*, 1995, uppslagsord: Sverige, Sociala förhållanden.
- ²⁹ Bardskärare kallades från medeltiden och in på 1700-talet hantverksmässigt utbildade, i skrän sammanslutna sårlikare, vilka ofta anlätades som fältskärer i krig. Ur: *Nationalencyklopedin*, 1990, uppslagsord: bardskärare.

- ³⁰ Lindroth, S, 1975, sid. 332f.
- ³¹ Rydaholms hembygdsförenings styrelse, 1987, förord.
- ³² Lindroth, S, 1975, sid. 332-333.
- ³³ a.a, sid. 337. Särskilt svåra år var 1565, 1572, 1579-80 och 1588-90.
- ³⁴ ibid; Lindroth, S, 1943, sid. 42.
- ³⁵ NE säger att teriak enligt traditionen lär ha komponerats av kejsar Neros livmedikus. Den bestod av bl.a. opium, ormkött och mumiepulver och ansågs bota alla sjukdomar och motverka alla gifter. Teriak ordinerades ännu långt in på 1700-talet och förekom ända till 1870 i den svenska farmakopén (i förenklad form). Ur: *Nationalencyklopedin*, 1995, uppslagsord: teriak.
En farmakopé innehåller av myndigheterna fastställda föreskrifter om beredning, kvalitetsprövning och förvaring av läkemedel. Ur: *Nationalencyklopedin*, 1991, uppslagsord: farmakopé.
- ³⁶ Lindroth, S, 1975, sid. 337f.
- ³⁷ I SAOB finns triakelse med som en synonym till teriak. Ur: *Svenska Akademiens Ordbok*, webversion, 2008-03-11, uppslagsord: teriak.
- ³⁸ Lundquist, K, 2005, bilaga 13, sid. 10.
- ³⁹ Lindroth, S, 1975, sid. 339.
- ⁴⁰ ibid.
- ⁴¹ Kvacksalvare enligt *Svenska akademien ordbok*, 1939: "urspr: person som reste omkring o. (ofta med braskande reklam) försålde läkemedel o. utövade verksamhet ss. läkare; numera nedsättande benämning på person som utan behövliga kunskaper o. utan laglig behörighet utövar läkaryrket".
- ⁴² Karling, S, 1931, sid. 79.
- ⁴³ *Nationalencyklopedin*, 1995 uppslagsord: Sverige, Stormaktspolitiken tar form.
- ⁴⁴ Karling, S, 1931, sid. 149-151.
- ⁴⁵ *Nationalencyklopedin*, 1995 Sverige, Stormaktspolitiken tar form.
- ⁴⁶ Larsson, L-O, & Österberg, E, 2001, sid. 78 och 146.
- ⁴⁷ Magnusson, L, 1997, sid. 182.
- ⁴⁸ Krook, H, 1987, sid. 10.
- ⁴⁹ Lundquist, K, 2000, sid. 107-116.
- ⁵⁰ *Nationalencyklopedin*, 1995, uppslagsord: Sverige, Stormaktspolitiken tar form.
- ⁵¹ Lundquist, K, 2007-12-03, föreläsning vid SLU Alnarp; *Renässansen, speglad i Uraniborg*, 2007-12-03.
- ⁵² Flinck, M, 1994, sid. 125f.
- ⁵³ a.a, sid. 121.
- ⁵⁴ Larsson, L-O, & Österberg, E, 2001, sid. 149.
- ⁵⁵ Flinck, M, 1994, sid. 121.
- ⁵⁶ Rydaholms hembygdsförenings styrelse, 1987, förord.
- ⁵⁷ Se till exempel: Hewe, N, [1939] 1984, sid. 37; Lindeberg, I, et.al, 1998, sid.

32-33.

⁵⁸ Flinck, M, 1994, sid. 126.

⁵⁹ *Nationalencyklopedin*, 1996, uppslagsord: örtaböcker.

⁶⁰ Eriksson, G, 1969, sid. 17.

⁶¹ Lundquist, K, 2005, bilaga 13, sid. 25.

⁶² Eriksson, G, 1969, sid. 11.

⁶³ Johann Franck (1590-1661), eller Johannes Franckenius, var Sveriges förste professor i botanik. Franckenius botaniska huvudverk, *Speculum botanicum*, utkom i en första upplaga år 1638 och en utökad andra upplaga år 1659. *Speculum botanicum* markerar enligt Hans Krook (1973) övergången från de gamla örtaböckerna mot en mer botaniskt inriktad typ av arbeten. Ur: *Nationalencyklopedin*, 1991, uppslagsord: Franck, Johan; Krook, H, 1973, Johannes Franck och *Speculum botanicum*.

⁶⁴ Se till exempel von Linné, C, [uå] 1922, sid. 3 (16)

⁶⁵ Se till exempel von Linné, C, [1725] 1957, sid. 125 och 148.

⁶⁶ "1724...Pilten hade skaffat sig åtskillige (Botaniske Böcker, dem han natt och dag läste, att han dem kunne på sina fingrar, såsom [ARVIDH MÅNSONS] Rydaholm. Örta-Book, TILLANDS 'S Flora Aboënis PALMBERGS Serta Florea Suecana, (usla wägledare)... " von Linné, C, [uå] 1823, sid. 6-7.

⁶⁷ *ibid.*

⁶⁸ von Linné, C, [1745] 1986, förord.

⁶⁹ "CARL hade emellertid gått så långt uti en onyttig wettenskap, att både hans Lärare och Camrater kallade honom den lilla *Botanicus*, ehuru hans böcker och lärmästare icke svarade emot hans hog." von Linné, C, [uå] 1823, sid. 7.

⁷⁰ Linné, [uå] 1823, sid. 6-7.

⁷¹ Fries, E, 1864, sid. 20-21.

⁷² Fries, Th.M, 1894, sid. 72.

⁷³ *ibid.*

⁷⁴ Eriksson, G, 1969, sid. 60.

⁷⁵ Lundquist, K, 2005, bilaga 13, sid. 26.

⁷⁶ Rydén, M, 2001, sid. 46.

⁷⁷ Månson, A, 1642, Förspråk.

⁷⁸ Ottoson, P-G, 1992-1994, sid. 588.

Texten om Arvid Månsson och hans örtabok skrevs ursprungligen som en övningsuppgift inom ramen för kursen *Trädgårdshistoria II* vid område Landskapsarkitektur, SLU Alnarp. Ett stort tack framförs härmed till Agr Lic Anna Jakobson och Agr D Kjell Lundquist som ansvarade för den väl upplagda och mycket intressanta kursen. Stort tack också för de goda råd och den uppmuntran som gjort att den ursprungliga texten resulterat i denna artikel!

Dvaleplanter

Medieval relic plants with dormant seeds

Key words: Medieval relic species, dormant seeds, Denmark.

Bernt Løjtnant*

Abstrakt

Nogle plantearters frø kan bevare spireevnen i jorden gennem flere århundreder. Således kan frøene af den berømte lægeplante Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*) bevare spireevnen i henved 800 år. 21 sådanne arter af dvaleplanter, som alle er reliktarter, det vil sige meget gamle kulturplanter, som står som levende levn, er konstateret på middelalder-bopladser især ved udgravninger af middelalderklostre og borge samt ved udgravninger i gamle købstadsmidter. Alle de pågældende arter blev indført som kulturplanter i middelalderen (år 1050-1536) – eller før. Da disse meget gamle nytteplanter fortæller en rig kulturhistorie, anbefales det, at arkæologer registrerer dvaleplanterne og andre reliktarter (levende fortidsminder) ved arkæologiske udgravninger.

Abstract

Seeds of some species are able to remain viable in the soil for centuries. 21 such species are recognized at excavations of medieval monasteries and castles and in excavations of old provincial towns, see Table 1. All the species in question are very old cultivated plants which were introduced to Denmark in the Middle Ages (1050-1536 A. C.). Since these old cultivated species are rich in horticultural history it is recommended that archaeologists register the relic species at archaeological excavations.

I alt 256 gamle kulturplanter optræder som levende levn fra middelalderen (Løjtnant in press a & b). Nogle af disse reliktplanter eller levende fortidsminder har frø, som kan bevare spireevnen i århundreder. Hvis disse frø ved gravning bringes op i iltrige lag, kan de pludselig spire. Sådanne planter er virkelig levende fortidsminder. F. eks. har Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*) frø, som kan bevare spireevnen i henved 800 år (Ødum 1964, 1965 & 1978).

Fig. 1. *Bulmeurt (Hyoscyamus niger)* er temmelig sjælden som reliktplante. Arten er ustadig, men den står hvert år ved klosterruinerne Øm og Vitskøl og ved borgene Kalø og Hammershus. Foto: Øm Klosterruin.

I 1969 publicerede Johan Lange en liste over i alt 10 arter af dvaleplanter. Efter omfattende registreringer arbejder forfatteren i dag med 21 arter af dvaleplanter, se tabellen. Alle disse arter er kulturplanter, som blev indført til Danmark i middelalderen – eller før.

Dvaleplanter dukker typisk frem, når der graves ved klostre, borge og i gamle købstadsmidter. F. eks. dukkede en hel række dvaleplanter frem, da der i 1980'erne blev foretaget udgravninger ved Øm og Vitskøl klostre. Endnu flere viste sig, da borgen Tønderhus blev udgravet i 1990'erne.

Forfatteren har fra 1982-2007 registreret reliktplanter ved et halvt hundrede udgravninger. Og der var dvaleplanter ved næsten dem alle.

Særlig interesse har de lokaliteter, hvor jordlagene og de opkastede jordmasser kan aldersdateres.

De fleste af dvaleplanterne er gode eller meget gode indikatorer på middelalderligt havebrug.

Fig. 2. Kors-Vortemælk (*Euphorbia lathyris*) er sjælden som relik, mens den er en ret almindelig prydblante i moderne haver. Foto: Brahetrolleborg.

Euphorbia lathyris is a rare relic species while it is rather common as an ornamental in modern gardens. Photo: The manor Brahetrolleborg.

Da dvaleplanterne er med til at kaste lys over fortidens havebrug, bør de som regel altid registreres, når der foretages udgravninger. Men det kræver, at den opgravede jord får lov til at ligge hen i et halvt år eller helst mere, så dvaleplanterne når at blomstre. En botanisk kyndig vil dog også kunne kende dvaleplanterne, selv når de ikke blomstrer. Planterne bestemmes bedst efter Den Store Nordiske Flora eller Den Nye Nordiske Flora.

Opfordring: Ved udgravninger bør dvaleplanterne og eventuelle andre relikarter altid registreres. Hvor der graves på middelalder-lokaliteter, bør den opgravede jord og jordprofilerne helst blive stående i minimum et år, således at dvaleplanterne og andre relikarter kan registreres. Hertil hyres en botaniker.

Tabel 1. Oversigt over dvaleplanter; det vil sige arter, hvis frø kan bevare spireevnen i flere hundrede år. Arternes hyppighed som reliktpanter er angivet. Det samme er arternes væsentligste anvendelser i gamle dage.

Survey of the medieval relic plants with dormant seeds. The frequency of the species as relic plants is indicated. Also the main uses of the species in former times are indicated.

Ager-Kål (*Brassica campestris*) – køkkenurt, lægeplante (hist og her).

Bleg Kongelys (*Verbascum lychnitis*) – teplante, prydblante, kosmetikplante, farveplante, lægeplante (meget sjælden).

Bondetobak (*Nicotiana rustica*) – tobaksplante, lægeplante (temmelig sjælden).

Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*) – lægeplante, giftplante, trolddomsplante, hallucinogen plante (temmelig sjælden).

Filtet Kongelys (*Verbascum thapsus*) – som Bleg Kongelys (hist og her).

Have-Malurt (*Artemisia absinthium*) – duftplante, snapseurt, veterinærplante, krydderurt, lægeplante (temmelig sjælden).

Hjertebladet Gåsefod (*Chenopodium hybridum*) – køkkenurt, lægeplante? (temmelig sjælden).

Hvid Tandbæger (*Ballota nigra* ssp. *foetida*) – lægeplante (meget sjælden).

Korn-Valmue (*Papaver rhoeas*) – lægeplante, hallucinogen plante (ret almindelig).

Kors-Vortemælk (*Euphorbia lathyris*) – lægeplante, prydblante (sjælden).

Læge-Hjertespad (*Leonurus cardiaca*) – lægeplante (temmelig sjælden).

Læge-Jordrøg (*Fumaria officinalis*) – lægeplante, farveplante, trolddomsplante, hallucinogen plante (ret almindelig).

Mørk Kongelys (*Verbascum nigrum*) – som Bleg Kongelys (almindelig).

Opium-Valmue (*Papaver somniferum*) – lægeplante, giftplante, prydblante, hallucinogen plante (hist og her).

Pigæble (*Datura stramonium*) - lægeplante, giftplante, prydblade, trolddoms-
plante, hallucinogen plante (temmelig sjælden).

Rød Tandbæger (*Ballota nigra* ssp. *nigra*) - lægeplante (hist og her).

Skarntyde (*Conium maculatum*) - lægeplante, giftplante, veterinærplante (hist
og her).

Stor Hundepersille (*Aethusa cynapium* var. *gigantea*) - lægeplante (ret almind-
elig).

Stortandet Hjertespannd (*Leonurus marrubiastrum*) - lægeplante (meget
sjælden).

Uldbladet Kongelys (*Verbascum densiflorum*) - som Bleg Kongelys (hist og her).

Æselfoder (*Onopordum acanthium*) - lægeplante, køkkenurt, prydblade (hist
og her).

Fig. 3. Bleg Kongelys (*Verbascum lychnitis*) er meget
sjælden. Som meget gam-
mel reliktpilante kendes
den kun fra Vitskøl og An-
tvorskov klosteruiner og fra
Kollerup Hovedgård. Foto:
Vitskøl Klosterruin.

Verbascum lychnitis is very
rare. As a very old relic spe-
cies it is only known from
the monasteries Vitskøl
and Antvorskov, and
from the manor Kollerup.
Photo: The monastory of
Vitskøl

Litteratur

Lange, J., 1969: Levende fortidsminder. - Nationalmuseets Arbejdsmark 1969: 57-74.

Løjtnant, B. (in press a): Oversigt over ægte levende fortidsminder.

Løjtnant, B. (in press b): Oversigt over indigene levende fortidsminder.

Ødum, S., 1964: Levende fortidsminder. - Skalk 1964 (4): 18-26.

Ødum, S., 1965: Germination of ancient seeds. - Dansk Botanisk Arkiv 24 (2).

Ødum, S., 1978: Dormant seeds in Danish ruderal soils. - Hørsholm.

* Løjtnant-Consult, Platanvej 61, 8930 Randers.

Landbohøjskolens have 150 års jubilæum

The 150 years anniversary of the Garden of The Agricultural University of Denmark

Keywords: Agricultural University of Denmark, Garden, Rose Garden, History, Denmark

Jette Abel

Abstrakt

Haven har samme alder som Landbohøjskolen, 150 år i 2008. J.A. Bentzien udarbejdede planen for haven, medens Johan Lange d.æ. forestod fordelingen af træer og buske sammen med R. Rothe og Weilbach. Siden har haven undergået mange ændringer, blandt andet blev haven gennemskåret ved anlæggelse af Thorvaldsensvej. Rosenhaven er anlagt i 1928 af Georg Georgsen og blev restaureret i 1993.

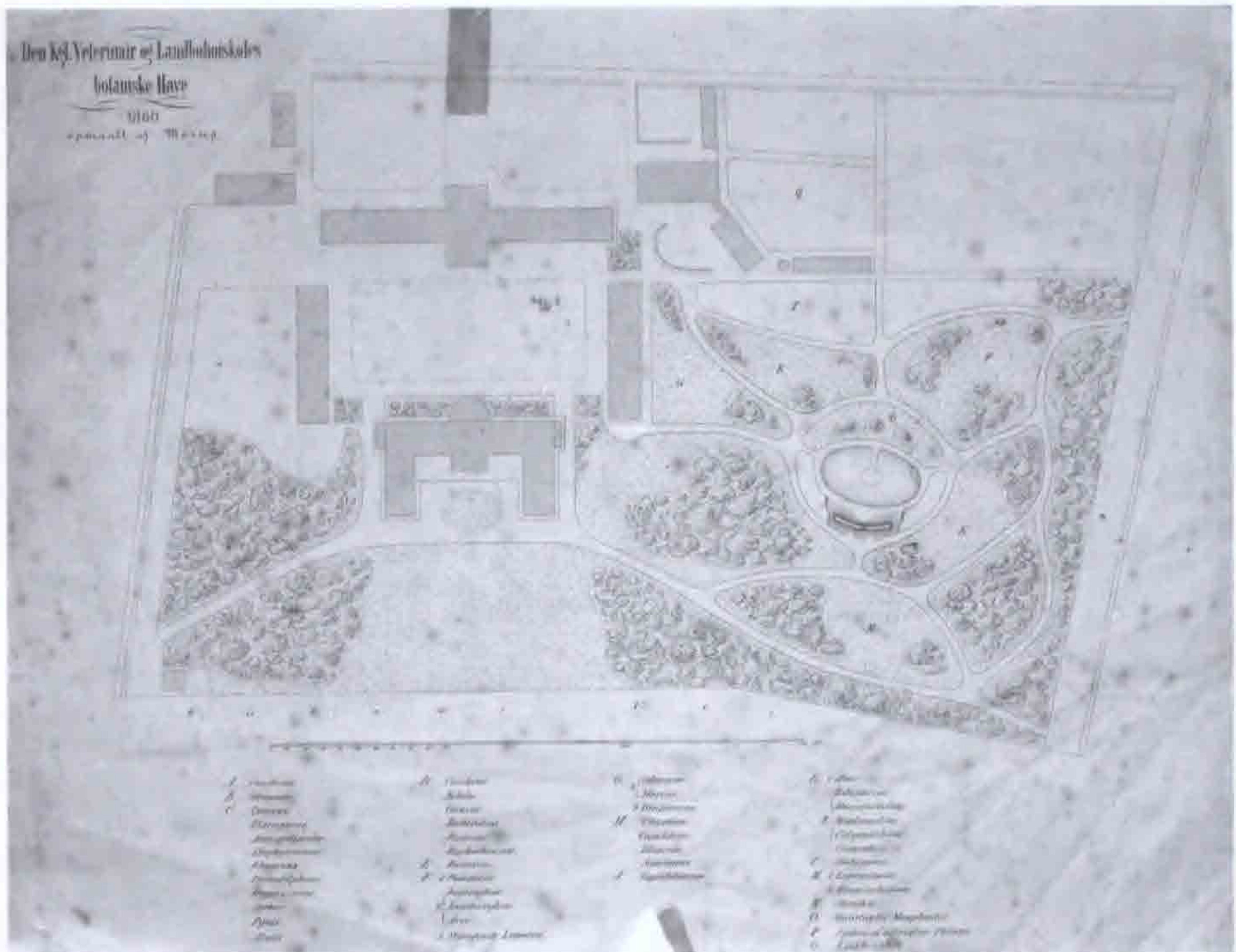
Abstract

The Garden is of the same age as the Agricultural University, 150 years in 2008. The plan of the garden was made by J.A. Bentzien. The selection of trees and shrubs was done by and Johan Lange the older, R. Rothe and Weilbach. Later on many changes has occurred in the garden. A new Road, Thorvaldsensvej, divided the garden. The rose garden was established in 1928 and restored in 1993.

I 2008 150 året for Den Kgl. Veterinær- og Landbohøjskoles indvielse er jubilæet blevet fejret med diverse arrangementer.

Havebrugshistorisk Selskab har markeret jubilæumsåret med en fyraftensekskursion i august til Landbohøjskolens have med rundvisning af gartner Lars Elver Birch Pedersen. (Se ekskursionsberetningen)

Haven blev anlagt samtidig med opførelsen af skolens første bygninger. Der blev nedsat en komité, der skulle udarbejde en plan for haven. Komitéen bestod af professorerne Fenger, B.S. Jørgensen og Johan Lange d.æ., konferentsråd Drewsen og gartneren J. A. Bentzien Det Kgl. Danske Haveselskab og J. F. Koch. Bentzien udarbejdede planen for haven. Johan Lange, der var professor i botanik, forestod fordelingen af træer og buske sammen med etatsråd senere kgl. haveinspektør R. Rothe og botanisk gartner Weilbach. Jordbehandlingen og beplantningen blev styret af gartner Wagenblast. En havekarl skulle sammen med daglejere passe haven. Først i slutningen af århundredet blev gartner Alfred Bruun ansat. Haven styredes i en stor del af de første årtier af et haveudvalg.

Plan af Landbohøjskolens have 1860.

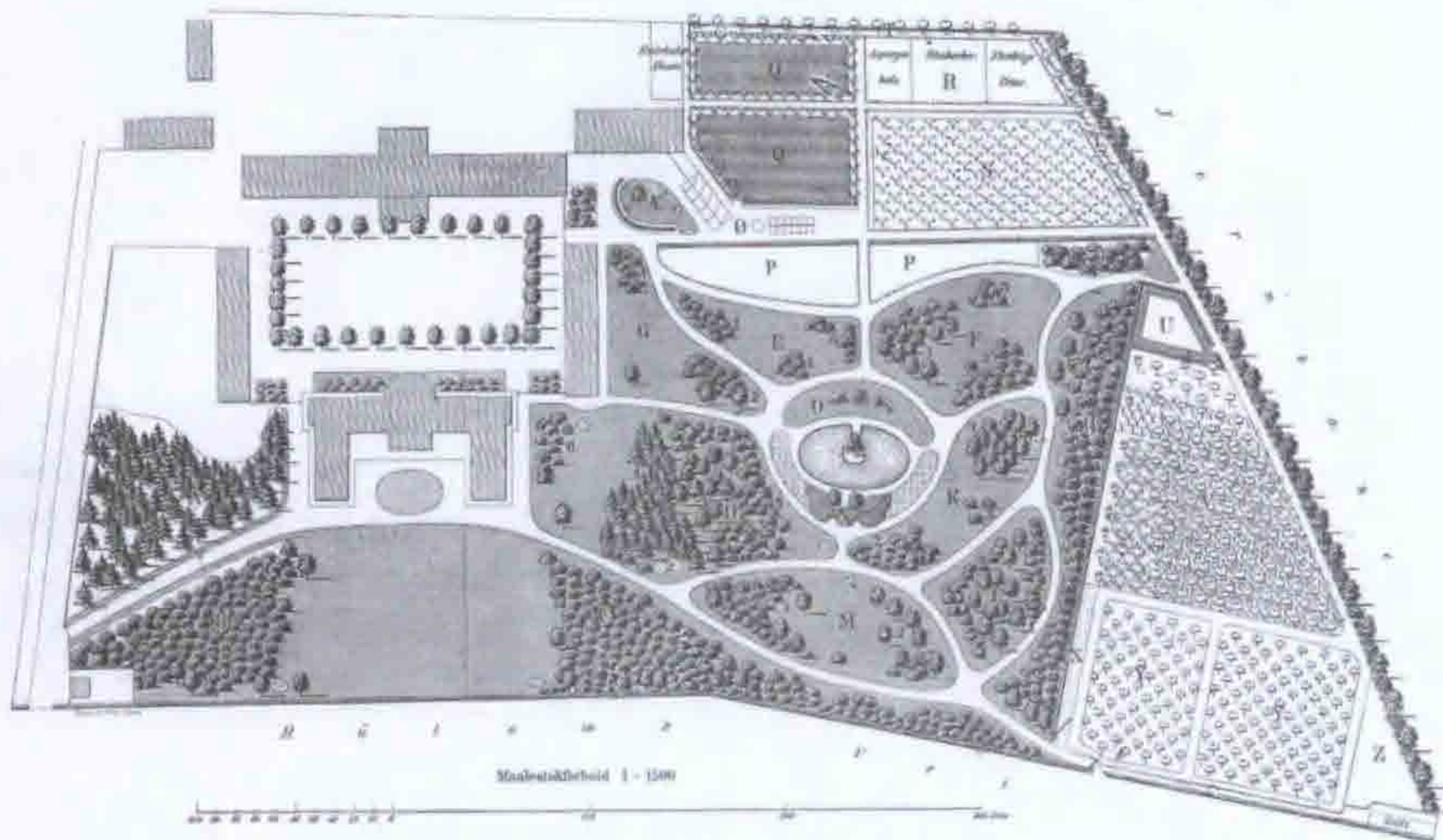

Fig. 144. Plan over Landbohøjskolens Have 1871.

Plan af Landbohøjskolens have 1871.

Der findes flere planer af haven bl.a. en fra 1860, der viser selve prydhaven, mens en plan fra 1871 foruden prydhaven også viser en frugthave i tilknytning til denne nord for prydhaven. Thorvaldsensvej var endnu ikke anlagt, Frugthaven blev i en bue mod nord og vest afgrænset af Københavns anden jernbane, der langs Gyldenløwsgade førtes via den gamle Frederiksberg station videre mod Roskilde. Banen blev nedlagt i 1911.

Indkørslen til hovedbygningen og haven lå bag portbygningen på Bülowvej 13. Den førte gennem træplantninger hen foran den oprindelige hovedbygning – Bindsbøls træfløjede hus. På venstre hånd var det en nåletræssamling, på højre en løvtræs- og busksamling. Vejen sluttede med en rund plæne foran hovedporten midt i bygningen.

Den fortsatte som en smallere sti ind i haven og forgrenede sig i datidens slyngede stier rundt i haven, partiet med den amøbeformede dam er i dag næsten uændret i forhold til 1871-planen.

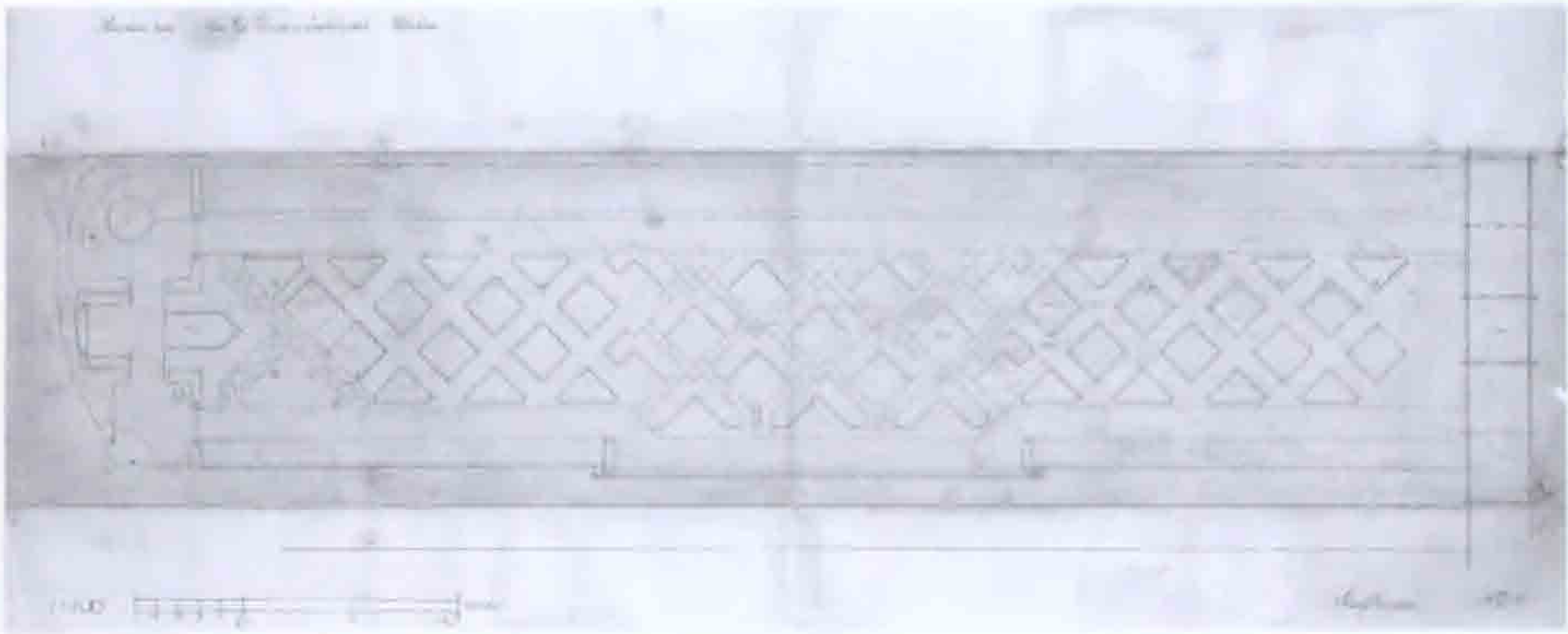
Nord for prydhaven lå som nævnt frugthaven og en forsøgshave. Gik man mod vest (opad på planen) fra dammen, var der bede med urteagtige planter (et botanisk system), et beskedent væksthuse og varmebede og eenårige og toårige køkkenurter, frugtbuske og jordbær afsluttet med bede med asparges, rabarber og flerårige urter. Det var for enden af denne havegang, at gartnerboligen blev opført i 1920.

Ved etableringen af Thorvaldsensvej kom frugthaven til at ligge på den anden side af Thorvaldsensvej, her lå den til Pometet i Tåstrup blev oprettet.

Da hovedbygningen udvidedes med den nuværende facade ud mod Bülowvej i 1890-92 blev adgangsvejen erstattet af et indgangsparti vinkelret på bygningen med en låge ud mod vejen.

Rosenhaven er et nyere element i den gamle have, den blev tegnet af lektor Georg Georgsen i 1928 og erstattede det gamle botaniske system, som blev flyttet til haven bag Rolighedsvej 23 det gamle sygehjem, der blev købt af Landbohøjskolen i 1918. Rosenhaven fik et tidstypisk udtryk, idet den blev anlagt som et stramt geometrisk anlæg. Den blev anlagt som et rektangulært rum afgrænset af hække, rummet blev delt på langs i tre bånd. Langs hækkene blev der plantet forskellige buskroser i lange rabatter, dernæst fulgte gennemgående flisegange. I midterbåndet et bredt græsbånd blev der anlagt kvadratiske bede 2x2m diagonalt på længderetningen med 1m græsbånd imellem de enkelte bede. Midterpartiet blev dog elegant varieret med vinkelformede bede og kvadratiske græsfelter omgivet af 50x50cm fliser. Det var et anlæg, som var karakteristisk for tiden og for Georgsens legen med geometriske former. Han tilhørte 20'ernes nyklassicistiske skole.

Rosenhaven blev restaureret af landskabsarkitekt Jane Schul i 1993, heldigvis blev formen bevaret, kun rosensortimentet blev moderniseret.

G. Georgsen plan for Rosenhaven 1928

Georgsen havde allerede i 1920'erne sat sit præg på haverne på Rolighedsvej 23. Georg Georgsen var blevet ansat som lektor i anlægsgartneri i 1921 altså næsten samtidig med erhvervelsen af sygehjemmet, hvortil botanik og planteavl herunder havebrugsafdelingen var flyttet. Georgsen blev bedt om at tegne en ny plan for det gamle sygehjems have. Haven var anlagt med slyngede gange, stenhøjsparti og to lysthuse. Terrænet faldt ca. 4m i længderetningen ned mod

Gartner Robert Pedersen planter roser og lægger klinker i Landbohøjskolens rosenhave 1928.

Ladegårdsåen, Allerede i 1921 var den mellemste del af haven dog blevet udlagt som forsøgsareal.

Georgsen tegnede en tidstypisk haveplan dateret d. 13.12.1923 i stram nyklassicistisk stil med en række hækkransede rum i forskellige niveauer. Niveauspringene blev klaret med mindre støttemure eller skrånninger skjult i beplantning. De fleste af de eksisterende træer blev fældet, dog ikke de to elmetræer i plænen, hvoraf det sidste ses på fotografiet, der skulle strække sig vandret ud fra mellemrummet mellem øst- og midterfløjen. På grund af terrænreguleringen blev det nødvendigt at fylde op omkring de to tætstående elmetræer. Træerne blev omgivet af en stensat brønd, ud i plænen blev lagt nogle stenfaskiner,

der sikrede rødderne luft. Der har eksisteret en tegning af arrangementet, som er bortkommet. Træerne overlevede til elmesygen i 90'erne tog livet af træerne. Så den fine foranstaltning virkede altså.

Georgsen havde også en genial løsning på afgrænsningen af samme rums bredde. Symmetri var et must i den periode, men BP bygningen har på bagsiden et hjørnetårn (toiletbygning), den uregelmæssighed i facaden gjorde, at rummets afgrænsende hæk blev plantet således, at den flugtede med hjørnet af "tårnet". Georgsen forklarede i kurset havekunstens historie, at det var en løsning, som han havde fundet inspiration til i Villa Borghese i Rom, haverummene ud for Villa Borgheses gavle havde lignende løsning. Det gav derudover mulighed for at føre en flisegang ind til bagindgangen til østfløjen mellem hækken og bygningen. Den vandrette plæne var nok tænkt som krocketbane for de studerende i stil med de baner, Georgsen omtrent samtidig tegnede i gårdhaverne til Borchs- og Elers kollegier i Store Kannike Stræde.

Rummene blev kantet af lindehække. Ud for østfløjens gavl plantedes *Euonymus fortunei* i to lange bede båret oppe af støttemure omkring en dybereliggende plæne, en tværgang gennemskar både "krocketplænen" og den dybtliggende plæne. *Euonymus* plantningen fortsatte i Takshække på den anden side af tværgangen, et trappeanlæg blev nødvendigt for at klare terrænspringet.

Den nedre del af haven blev udlagt som store hækindrammede dyrknings- og forsøgshaver, kun den allernederste del af haven ud mod åen, bevarede sit romantiske præg.

I de mange år, der er gået, fra Georgsen tegnede de første skitser, er der sket en del ændringer i haven, bl.a. er den gamle havegang, der førte fra gården mellem midterfløjen og vestfløjen ned til bunden af haven, blev afbrudt, da man byggede de store nye væksthuse i 1990'erne.

Anlægget har dog indtil i dag bevaret mange af de linier og niveauspring som Georgsen fastlagde. Det bliver interessant at se, hvad der bliver tilbage af Georgsens anlæg, når den nye bygning, der skal opføres bag B.P.-bygningen snart bliver en realitet.

Litteratur:

Bruun, Svend og Lange, Axel, 1920. Danmarks Havebrug og Gartneri til AAr 1919, Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag.

A. Pedersen, A., 1964. Den kongelige Veterinær- og Landbohøjskoles Havebrugsafdeling og højskolens haver gennem 100 år, Meddelelser fra Den kongelige Veterinær- og Landbohøjskoles Havebrugsafdeling, København 1964

Tegninger på DVJB.

Kollerup Hovedgård's levende fortidsminder

The medieval relic species at the manor Kollerup.

Key words: Medieval relic plants, the manor Kollerup, The Nordic Gene Bank, Jutland, Denmark.

Bernt Løjtnant*

Abstrakt

Der er ialt registreret 43 arter af middelalderlige relikarter ved herregården Kollerup ved Hadsten i Østjylland. Kollerup er mindst 700 år gammel. De fleste af relikarterne blev førhen anvendt som lægeplanter, pryddplanter eller som køkkenurter. Adskillige af arterne er sjældne som relikarter i Danmark, f.eks. Læge-Hjertespond (*Leonurus cardiaca*), Balkan-Gemserod (*Doronicum orientale*), Italiensk Arum (*Arum italicum*), Bølgekrønet Storkenæb (*Geranium phaeum*), Høst-Tidløs (*Colchicum autumnale*), Sødskærm (*Myrrhis odorata*) og Bleg Kongelys (*Verbascum lychnitis*). 22 af arterne er blevet indsamlet til Nordisk Genbank. Forfatteren har registreret relikarter ved i alt 403 herregårde (hovedgårde) og Kollerup er en af de kulturbotanisk rigeste.

Abstract

43 species of medieval relic species are recognized at the manor Kollerup at Hadsten in eastern Jutland. Kollerup is at least 700 years old. Most of the species were in former times used as medical plants, ornamentals, and as vegetables. Several of the species are rare as relic species in Denmark, e. g. *Leonurus cardiaca*, *Doronicum orientale*, *Arum italicum*, *Geranium phaeum*, *Colchicum autumnale*, *Myrrhis odorata*, and *Verbascum lychnitis*. 22 of the relic species have been collected to The Nordic Gene Bank. 403 manors have been registered and Kollerup is one of the richest in very old garden escapes.

Ialt 403 herregårde (hovedgårde) er registreret for levende fortidsminder. En af de kulturbotanisk rigeste er Kollerup Hovedgård, hvis historie kan føres tilbage til 1300-tallet.

Hovedbygningen, der er stærkt ombygget, består af et trefløjet anlæg, som står på et betydeligt voldsted, som delvist er omgivet af voldgrave.

Kollerup er beliggende ved den sydøstlige udkant af Hadsten umiddelbart øst for Lilleå. Gården ligger højt og meget smukt over Lilleådalen.

Der er ikke offentlig adgang til Kollerup.

Fig. 1. Kollerup Hovedgård. The manor Kollerup. 2008.

Usædvanligt mange relikter

Kollerup Hovedgård er undersøgt én gang først i maj (1996), én gang i juli (1997), én gang i august (2004) og én gang i september (2007). Ved disse 4 besøg er registreret i alt 43 reliktarter. Hermed er Kollerup den næstrigeste af de registrerede hovedgårde. Tirsbæk ved Vejle Fjord er den rigeste hovedgård med i alt 47 reliktarter. Men Tirsbæk er også registreret dobbelt så mange gange som Kollerup. 43 reliktarter er dog flere arter, end der er registreret ved 2 af Østjyllands fineste reliktplante-lokaliteter, nemlig Kalø Slotsruin og Bygholm Slotsruin, hvor der er registreret henholdsvis 26 og 25 reliktarter.

Bemærkelsesværdigt er også forekomsten af adskillige sjældne arter ved Kollerup: Læge-Hjertespad (Leonurus cardiaca), Balkan-Gemserod (Doronicum orientale), Italiensk Arum (Arum italicum), Bølgekronet Storckenæb (Geranium phaeum), Høst-Tidløs (Colchicum autumnale), Gærde-Kørvel (Anthriscus caucalis), Sødskærm (Myrrhis odorata) og Bleg Kongelys (Verbascum lychnitis). Den sidstnævnte art kendes ellers kun fra Vitskøl og Antvorskov klostre, hvor den står på ruinerne. Interessant er i det hele taget forekomsten af 4 Kongelys-arter ved Kollerup. Foruden Bleg Kongelys også Mørk Kongelys (Verbascum nigrum), Filtet Kongelys (Verbascum thapsus) og Udbladet Kongelys (Verbascum densiflorum).

Ved voldgraven står "herregårdsplanten" Rød Hestehov (Petasites hybridus) i store bestande, således som det er typisk for meget gamle herregårde med voldgrave.

Kollerup er rig på lunde og på såvel træklædte som udyrkede, solåbne skrænter, hvor blandt andet Læge-Hjertespad står i antal. På samme måde er Natviol (*Hesperis matronalis*) almindelig på de løvtræklædte skrænter mod nord. De mange små og større udyrkede områder er en væsentlig baggrund for det rige reliktplanteflor.

De fleste af Kollerups levende fortidsminder er formentlig flere hundrede år gamle, og de arter, som i tabellen er mærket 1, 2 og 3, er sandsynligvis middelalderlige på stedet.

Som det fremgår af tabellen, var de fleste arter førhen lægeplanter eller prydplanter. Færre var køkkenurter eller trolddomsplanter og kun et fåtal var téplanter, farveplanter, duftplanter, frugttræer, giftplanter, kosmetikplanter, bifoderplanter, krydderurter, foderplanter, hallucinogene planter eller tekniske planter.

I forbindelse med Nordisk Genbanks indsamlinger af kulturplanter, er der hidtil indsamlet 22 prøver af reliktplanter fra Kollerup.

En af de kulturbotanisk rigeste lokaliteter

Kollerup Gods er en af de kulturbotanisk rigeste af de i alt 2460 middelalderlokaliteter, som forfatteren har undersøgt i perioden 1994-2009. Kun de største borge som Hammershus, Kalundborg og Vordingborg samt nogle herregårde, købstæder og landsbyer og enkelte fiskerlejer er lige så rige eller rigere.

Skønt mange lokaliteter er undersøgt, mangler endnu flere hovedgårde, møllegårde, præstegårde, kirker og ikke mindst landsbyer at blive undersøgt. Mange af disse lokaliteter er sikkert perler som Kollerup.

Idet meget gode, gode, ret gode og dårlige indikatorer på middelalderligt havebrug tildeles henholdsvis 3, 2, 1 og 0 point (se tabellen) opnår Kollerup en samlet pointsum på 34. Det betyder, at Kollerup er af international kulturbotanisk interesse.

Kollerups ejer, godsejer Pia Selchau-Mark, er orienteret om Kollerups usædvanligt mange levende fortidsminder – og hun er meget interesseret i at bevare dem.

Smukke og kulturbotanisk interessante staudebede

Ned mod Lilleåen står et flot staudebed op ad det stejle voldsted. Et langt og smalt staudebed syd for hovedbygningen er bemærkelsesværdigt ved omtrent udelukkende at rumme meget gamle staudearter som f. eks. Bølgekronet Storkenæb (*Geranium phaeum*), Eng-Storkenæb (*Geranium pratense*), Ægte Stormhat (*Aconitum napellus*), Fingerbøl (*Digitalis purpurea*), Judaspenge (*Lunaria annua*), Filtet Kongelys (*Verbascum thapsus*), Mørk Kongelys (*Verbascum nigrum*), Ensidig Klokke (*Campanula rapunculoides*), Løjtnantshjerte (*Dicentra spectabilis*), Stinkende Nyserod (*Helleborus foetidus*), Nikkende Fuglemælk

(*Ornithogalum nutans*), Alpe-Bispehue (*Epimedium alpinum*) og Marts-Viol (*Viola odorata*). Dette staudebed er sikkert meget gammelt. Enkelte nyere indplantede arter kunne eventuelt bortluges, således at bedet fremstår som et sjældent renæssancebed.

Fig. 2. Den sydvestvendte frugthave, hvis bund får lov til at vokse frit. Her står relikrtarterne Læge-Hjertespannd (*Leonurus cardiaca*), Filtet Kongelys (*Verbascum thapsus*), Uldbladet Kongelys (*Verbascum densiflorum*), Mørk Kongelys (*Verbascum nigrum*), Tårnurt (*Turritis glabra*), Alm. Katost (*Malva sylvestris*), Rundbladet Katost (*Malva neglecta*), Svaleurt (*Chelidonium majus*) og Stor Hundepersille (*Aethusa cynapium* var. *gigantea*).

The old archard which is rich in medieval relic plants e. g . *Leonurus cardiaca*, *Verbascum thapsus*, *Verbascum densiflorum*, *Verbascum nigrum*, *Turritis glabra*, *Malva sylvestris*, *Malva neglecta*, *Chelidonium majus*, and *Aethusa cynapium* var. *gigantea*.

Tabel 1. Oversigt over de levende fortidsminder ved Kollerup Hovedgård. Arternes vigtigste anvendelser i gamle dage er angivet. Meget gode, gode, ret gode og dårlige indikatorer på middelalderligt havebrug er mærket henholdsvis 3, 2, 1 og 0.

Survey of the medieval relic plants at the very old manor Kollerup. The uses of the species in former times are indicated. Very good, good, fairly good, and poor indicators on medieval horticulture are marked 3, 2, 1 and 0.

Akeleje (*Aquilegia vulgaris*) – prydblante, lægeplante, trolddomsblante, snapseblante – 0.

Alm. Hyld (*Sambucus nigra*) – lægeplante, bærbusk, trolddomsblante, téblante, duftblante, vinblante, prydblante – 0.

Alm. Katost (*Malva sylvestris*) – lægeplante, køkkenurt, bifoderblante, veterinærblante – 1.

Bleg Kongelys (*Verbascum lychnitis*) – lægeplante, prydblante, téblante, kosmetikblante, farveblante – 3.

Butbladet Skræppe (*Rumex obtusifolius*) – trolddomsblante, lægeplante, køkkenurt – 0.

Balkan-Gemserod (*Doronicum orientale*) – prydblante – 0.

Bølgekrønet Storke­næb (*Geranium phaeum*) – prydblante – 2.

Dansk Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *danicum*) – lægeplante, køkkenurt, trolddomsblante, krydderurt, prydblante – 2.

Døvnælde (*Lamium album*) – køkkenurt, farveblante, lægeplante, bifoderblante – 0.

Ensidig Klokke (*Campanula rapunculoides*) – køkkenurt, prydblante – 0.

Erantis (*Eranthis hyemalis*) – prydblante – 0.

Filtet Kongelys (*Verbascum thapsus*) – lægeplante, téblante, prydblante, kosmetikblante, bifoderblante, teknisk blante, farveblante – 3.

Fingerbøl (*Digitalis purpurea*) – prydblante, lægeplante – 0.

- Foder-Kulsukker (*Symphytum x uplandicum*) - foderplante, lægeplante? - 0 (gammel?).
- Guldnælde (*Lamium galeobdolon*) - prydblante, bifoderplante - 0.
- Gærde-Kørvel (*Anthriscus caucalis*) - krydderurt, lægeplante - 0.
- Hvid Anemone (*Anemone nemorosa*) - prydblante, lægeplante - 0.
- Hæg (*Prunus padus*) - lægeplante, frugttræ, vinplante, prydblante - 0.
- Høst-Tidløs (*Colchicum autumnale*) - prydblante, lægeplante, giftplante - 0.
- Italiensk Arum (*Arum italicum*) - prydblante, lægeplante? - 0.
- Judaspenge (*Lunaria annua*) - prydblante - 0.
- Klokke-Skilla (*Scilla non-scripta*) - prydblante - 0.
- Korn-Valmue (*Papaver rhoeas*) - lægeplante - 0.
- Liden Burre (*Arctium minus*) - trolddomsplante, lægeplante, køkkenurt - 0.
- Liljekonval (*Convallaria majalis*) - duftplante, prydblante, lægeplante - 1.
- Læge-Hjertespond (*Leonurus cardiaca*) - lægeplante - 3.
- Læge-Jordrøg (*Fumaria officinalis*) - lægeplante, trolddomsplante, hallucinogen plante - 1
- Matrem (*Tanacetum parthenium*) - prydblante, krydderurt, lægeplante - 0.
- Mørk Kongelys (*Verbascum nigrum*) - lægeplante, téplante, prydblante, kosmetikplante, bifoderplante, farveplante - 0.
- Natviol (*Hesperis matronalis*) - duftplante, prydblante, køkkenurt - 2.
- Nikkende Fuglemælk (*Ornithogalum nutans*) - 1.
- Perlehyacint (*Muscari botryoides*) - prydblante - 0.

Pinselilje (*Narcissus poeticus* var. *recurvus*) – duftplante, prydplante, lægeplante – 0.

Påskelilje (*Narcissus pseudonarcissus* var. *sylvestris*) – duftplante, prydplante, lægeplante – 0.

Rundbladet Katost (*Malva neglecta*) – lægeplante, bifoderplante, køkkenurt – 2.

Rød Hestehov (*Petasites hybridus*) – lægeplante, bifoderplante, prydplante – 2.

Skov-Forglemmigej (*Myosotis sylvatica*) – prydplante – 0.

Stor Hundepersille (*Aethusa cynapium* var. *gigantea*) – lægeplante – 2.

Stor Nælde (*Urtica dioeca*) – lægeplante, køkkenurt, trolddomsplante, farveplante, foderplante, teknisk plante – 0.

Svaleurt (*Chelidonium majus*) – lægeplante, hallucinogen plante, farveplante, trolddomsplante – 3.

Sødskærm (*Myrrhis odorata*) – køkkenurt, lægeplante, krydderurt, snapseurt – 2.

Tårnurt (*Turritis glabra*) – køkkenurt – 1.

Vintergæk (*Galanthus nivalis*) – prydplante, lægeplante – 0.

Tak

Godsejer Pia Selchau-Mark takkes fordi vi måtte botanisere ved hendes gård. Stud. scient. Christina Løjtnant takkes for hjælp i forbindelse med registrering-sarbejdet. Lærer Kim Elnef takkes for teknisk assistance.

* Løjtnant-Consult, Platanvej 61, 8930 Randers.

PS: Efter manuskriptets aflevering i 2007 er der registreret Citronmelisse (*Melissa officinalis*) som reliktplante i frygthaven.

Bog anmeldelser

Jens Scherup Hansen:

Bystruktur & havekultur. Mellem senmiddelalder og renæssance.

En kartografisk aflæsning og analyse af Øresundsregionens byer, Red.: Lise Bek.

København 2008. Museum Tusulanums forlag. 198 s., indb. Rigt illustreret

ISBN 978-87-635-0448-5

Pris 198 kr., online pris: 158 kr

Studier af historiske kort hører hjemme inden for mange discipliner. Undertiden giver materialet helt nye perspektiver på vores kulturarv, herunder den havebrugshistoriske.

Jens Scherup Hansen (1940-2003), phil.dr. og i mere end 30 år seniorforsker ved Statens Byggeforskningsinstitut, betragtede sådanne kartografiske kildestudier som en stor faglig udfordring. Hans analyse af Koldinghus Slotshave (1995) vidnede i høj grad herom, og det samme gør Bystruktur & havekultur mellem senmiddelalder og renæssance, som nu foreligger. Scherup foretog nærlæsninger af Georg Braun og Frantz Hogenbergs historiske pragt-atlas *Civitates Orbis Terrarum*, som ingen anden tidligere har forsøgt. Blandt værkets mange fornemme kort over europæiske 1500-tals byer er der godt en snes danske eksempler.

Orbis terrarum var i antikken ellers samlebetegnelsen for landene omkring Middelhavet. Men i renæssancen kom begrebet til at omfatte hele Europa, og fremkomsten af et værk som Braun og Hogenbergs atlas betød, at Norden – det den antikke romerske forfatter Tacitus ellers havde kaldt ”det yderste Thule” – blev opfattet som del af den nye tids fælleseuropæiske horisont. I *Bystruktur & havekultur mellem senmiddelalder og renæssance* (2008) slår Scherup eksemplærisk porten op for hele denne verden.

Handelsbyernes vækst og omstillingen til pengeøkonomi hører til de historiske forudsætninger for 1500-tallets nye havekultur, hvor der lidt efter lidt bliver plads til andet end rationelle, rektangulære dyrkningsfelter. Fiskedamme, frugttræer og ansatser til dekorativt udformede bede vinder indpas, og de små havelodder inden for de middelalderlige bymure suppleres med større anlæg uden for murene. Kraftige plankeværker ses længe endnu omkring haverne, eftersom sådanne hegn var et velafprøvet forsvar - både over for vilde dyr og de mange løstgående husdyr.

Som bogens titel viser, er Scherups emnefelt bredt, men eksempel materialet vedrører det, der med et moderne begreb hedder Øresundsregionen. Der er især fokus på Helsingør, herunder det kongelige anlæg Lundehave (nu Marienlyst). *Blocks Horticultura Danica* og italiensk villa-tradition nævnes kort, før forfatte-

ren iler videre til en række væsentlig mindre pretentiøse anlæg, hvis komponenter opregnes og diskuteres.

Bogen bærer i alle måder præg af Scherups ambition om at kortlægge og fortolke Øresundsregionens haver i 1500-tallet - på tværs af sociale skel, æstetiske paradigmer og funktionelle rammer. Han ville have det hele med. Ingen detalje i kildematerialet var for lille. Heri ligner bogen tilsvarende, også nyere kartografisk funderede studier af f.eks. Hamborgs, Strasbourgs og Loire-byernes havekultur på grænsen mellem middelalder og renæssance. Få af disse haver har, efter korttegnernes streg og farvelægning at dømme, endnu ikke det udstyr, den pragt og frodighed, der senere bliver normen for europæiske handelsmænds nytte- og lysthaver. Alligevel formår 1500-tallets atlas-værker, som her Braun og Hogenbergs kort, at overbevise om periodens stræben efter ny erkendelse, komfort og skønhed.

Øresundsregionens byer var stadig overvejende tætte, middelalderlige konstruktioner, og alligevel blev de - under anvendelse af den særlige fugleperspektiviske gengivelse - fremstillet, som om de var helt anderledes åbne og rummelige. Kartografien gjorde Nordens byer mere moderne, end de i virkeligheden var. At Scherups *Bystruktur & havekultur mellem senmiddelalder og renæssance* (2008) nu foreligger som bog, rigt illustreret, skyldes kunsthistorikeren, professor Lise Bek, som gennem mange år arrangerede seminarer og redigerede bøger sammen med Scherup. Med respekt for hans intentioner har Lise Bek forestået bogens færdiggørelse, men også formået at tilføre den noget af sin personlige faglige profil, især hvad angår de rumanalytiske betragtninger. Resultatet er blevet en både smuk og vigtig bog om et emne, der når langt ud over 1500-tallets hegnede jordstykker. Om de så hed 'gård', 'have' eller 'hauge'.

Margrethe Floryan

Åsa Ahrland:

Den osynliga handen. Trädgårdsmästaren i 1700-tallets Sverige

Stockholm 2006, Carlssons Forlag, 410 sider.

Pris 299,95 dkr

Der er absolut ingen grund til at lade sig afskrække af, at denne bog er på svensk. Åsa Ahrland skriver godt, sproget flyder, og hendes emne er så interessant og rummer så meget nyt stof, at det både vil fascinere hortonomer og alle andre med seriøs interesse for haver og havehistorie. Og så kan man oven i købet glæde sig over et usædvanlig fint illustrationsmateriale: Skitser fra 1700-tals gartnerens egne optegnelser, historiske haveplaner og malede prospekter, plancher fra den righoldige 1700-tals havelitteratur og forfatterens egne fotografier. Alt sammen frugter af Linnés århundrede!

Forfatteren er gået grundigt til værks. Åsa Ahrland er agr.dr. og et velkendt navn i havehistoriske kredse, bl.a. som initiativtager til og særdeles aktiv i FORUM for trädgårdshistorisk forskning (eller mere internationalt: www.gardenhistoryforum.org, som altid er et besøg værd; stiftet 1995).

Ambitionen har været at analysere gartnerens virke i og betydning for 1700-tallets svenske haver. Kildestudierne har været mange og frugtbare. Resultatet er særdeles vellykket og kan danne forbillede for andre studier. Og selvom fokus er klart og veldelfineret, får vi undervejs værdifulde informationer om de mere fortrolige aspekter af havehistorien, f.eks. anlæggene, arkitekturen og plantematerialet.

Åsa Ahrlands fortælling Den osynliga handen tager afsæt i fundet af et rejsebilag fra 1767. Den unge 'geselle' (bemærk det tyske islæt, som vi selvfølgelig også kender det fra de samtidige danske kilder) Stefan Wirén havde arbejdet i en botanisk have i Holland og rejste siden, efter aftale med sin herre hjemme på Maltesholm, rundt for at besigtige andre haver. Mange år senere bliver Wirén den, der for første gang på svensk grund får bananplanten til at sætte frugt.

Bogen falder i fire afsnit. Det første handler om havens pasning og pleje, og Åsa Ahrland, der som del af sin uddannelse også selv har arbejdet som gartner, deler gavmildt ud af sin store viden om planter og historiske redskaber. Andet afsnit belyser ud fra velvalgte eksempler de økonomiske forhold omkring 1700-tals gartneren, hvad enten han var tilknyttet et gods eller boede nær byen og drev selvstændig virksomhed. Mesterlære, udenlandsrejser, havebrugslitteratur er emnet for bogens tredje afsnit, mens det fjerde lægger adskillige alen til vores viden om den kulturelle og symbolske kapital, gartnerfaget engang repræsenterede.

Denne kapital ser vi i lyset af de seneste årtiers overlegne restaurerings- og rekonstruktionsprojekter mange steder på Europa-kortet ikke blot respekteret, men også holde en fin kurs. 1700-tals gartneren var ikke blot et instrument for

den ambitiøse haveejer. Han var agtet og skattet, veluddannet og godt betalt - og blev gerne valgt som fadder for herskabets børn.

Studier som Åsa Ahrlands bekræfter, at udforskningen af havebrugets og -kunstens aktører har flyttet sig betydeligt, siden de mange studier viet enkelte, store navne - f.eks. Le Nôtre, Wise og Sckell - så dagens lys. Mange af disse studier var skrevet efter samme skabelon som værkerne om billedkunstens og arkitekturhistoriens store navne.

Men siden har flere og flere hortonomer og landskabsarkitekter markeret sig som historikere og fortolkere, og mange af dem har haft blik for enerens og kollektivets betydning for haverne - både havernes genese og deres fortsatte beståen og udvikling.

Margrethe Floryan

Ekskursionsberetninger

Frederiksborg slotshave i Hillerød den 2.juni 2008

På en dejlig sommeraften mødtes medlemmer af Havebrugshistorisk Selskab ved Café Havehuset i Frederiksborg slotshave med landskabsarkitekt Christine Waage Rasmussen vores tidligere bestyrelsesmedlem. Hun er ansvarlig landskabsarkitekt for haven, som ansat i Slots- og ejendomsstyrelsen.

Christine fortalte kort om havens historie og den store restaurering af barokhaven, der fandt sted i 1990'erne med indvielse i juni 1996. Christine introducerede det nye informationssystem med enkle, men solide tavler med lyd via mobiltelefon. Tavlerne var opstillet i caféens have, og hun understregede bestræbelserne på at give publikum en kvalificeret information. Systemet blev afprøvet af et par deltagere, og det fungerede fint.

Fra Havehuset gik vi gennem en låge til enden af runde dam, som i virkeligheden er oval, og nød det flotte kig ned gennem havens hovedakse med slottet som malerisk kulisse i baggrunden.

Vi konstaterede, at de over tohundrede år gamle kandelaberlinde stadig stod rundt om dammen, som de blev beskåret i 60'erne og derefter hvert 3die år er blevet klippet ind til stammerne med korte sidegrene.

På 3die øverste terrasse nedenfor de fint profilerede skrån timer stoppede vi op. Her er prøveopstillet to skulpturer.

Man må forestille sig, at en barokhave skal være dekoreret med talrige allegoriske skulpturer, som det ses i Tuillerieshaven og i Versailles, man ved, at der også i Frederiksborgs have har været skulpturer, men ved bare ikke hvilke. De prøveopstillede skulpturer var to af flere malede zinkfigurer, som i en periode blev opstillet på Rosenborg, Frederiksborg og Eremitagen, kopier af de oprindelige sandstensfigurer, der var blevet ødelagt af tidens tand, men som senere igen er blevet genhugget i sandsten. Disse zinkkopier har henstået i diverse magasiner, men kunne eventuelt genbruges som udsmykning i haven. De mangler dog sokler. De to prøveopstillede var opsat på henholdsvis en granit og en sandstens sokkel. Det var et spændende forsøg, som forhåbentlig kan realiseres.

Også udformningen af bosqueterne på 3die og 2den terrasse blev diskuteret, navnlig beskæringen af de nye lindetræer i hækkene omkring bosqueterne. Man har ved restaureringen støttet sig til d'Argenvilles "La Theorie et la Pratique du Jardinage" fra 1709.

I forbindelse med genskabelsen af kaskaden har der været foretaget arkæologiske udgravninger i haven. Her fik man bekræftet, hvilken af de to planer, der fandtes over haven, som var den mest pålidelige. Det var den, som tilskrives Johan Cornelius Krieger, mens den, som findes i Den danske Vitruvius, havde afvigende placering af kaskadens bassiner.

På nederste terrasse var vi nede i parterret ved søen. De fine broderiparterrer, der stod smukt med sine kgl. navnetræk i tætklippet buksbom på forskelligt farvet grus omgivet af sine platte bander (smalle buksbom kantede bede) med blomstrende planter og takspyramider, er også genskabelsen af et fransk barokelement, men i en dansk udgave. Hermed var spadsereturen slut, men de fleste gik op til udgangspunktet ved caféen gennem haven. Her takkede vi Christine Waage for en dejlig aften, Tak for en instruktiv og kvalificeret rundvisning, der viste, at der stadig er mange spørgsmål at tage stilling til i den genskabte barokhave.

Jette Abel

Fyraftensbesøg i Landbohøjskolens have mandag d.18.august 2008

En gruppe på ca. 25 medlemmer med ægtefæller mødtes kl. 17.30 foran hovedindgangen til Det Biovidenskabelige Fakultet på Bülowvej 17, dvs. Den Kgl. Veterinær- og Landbohøjskole, som skolen før hed. Her blev vi modtaget af gartner Lars Elver Birch Pedersen, der var aftenens rundviser. Vi gik dog først gennem bygningen og grønnegården, hvor man kan opleve den oprindelige facade med den store pergola, og hvor man tydeligt kan se, hvor den oprindelige bygning slutter, og hvor den nyere bygning, der i dag danner facaden mod Bülowvej, begynder.

Målet var Festauditoriet, der i dag står flot restaureret efter en eksplosion i 90'erne med sit dekorerede loft og nicher og sine store, høje rundbuede vinduer. Dekorationen blev oprindeligt udført af G.Hilker. Den samme kunstner som har dekoreret loft og vægge i Københavns Universitets festsal på Frue Plads. Festauditoriet loft er malet som et stort telt og dekoreret med et udvalg af vilde planter fra Flora Danica, nicherne er prydet med datidens husdyr, hvoraf navnlig svinet viser forskellen mellem udseendet på et svin 1858 og i 2008.

Herfra gik vi ud igen i forhavens sydlige del, hvorfra der tidligere var adgang til en stor samling nåletræer, der i dag er næsten væk, i stedet står det nye biblioteks fløj her. Nåletræerne måtte dog lade livet længe før denne nybygning til fordel for p-pladser, der blev gennemført, da bilparken blev større.

Derefter passeredes forpladsen, der har fået en ansigtsløftning med et springvand, med et buksbommønster i trekanter og parkeringspladser tegnet af landskabsarkitekt Andreas Bruun. Lågerne ud mod Bülowvej er væk, til gengæld er der stillet et hegn op vinkelret på hovedbygningen til højre for porten og p-pladserne.

Lars Elver førte os en tur rundt i haven ad de slyngede stier, han fortalte om haven, som han opfattede den. Gangføringen er rundt om dammen er så godt som den originale fra 1858. Lars fortalte, at man oprindeligt plantede tre af

hver art og sort, når det gjaldt træer, det kan stadig ses i en enkelt gruppe. Lars, der er meget optaget af at bringe haven tilbage til sin oprindelige form, havde sidste år ivrigt studeret gamle tæppebede og fik tilplantet nogle af bedene i den amøbeformede plæne ved dammen med planter, der skulle være de samme som i 1800-tallets midte, mens midterbedet blev udformet som tæppebed, så det ligner en fint dekoreret lagkage med små bladplanter i grå, grønne, gullige og røde blade og en Yucca i midten af det ophøjede bed, som det har været tradition siden slutningen af 1800-tallet.

På stenhøjen bag dammen står det velvoksne Ginkgotræ en han, mens hunnen står på hjørnet af Bûlowsvej og Kastanievej i en privathave. Vi skulle også forbi "Abernes Skræk" Araucaria araucana af hvilke, der er en større samling. Løgplænerne med forårsblomsternes flor var det desværre ikke årstid for. Vi stoppede op ved den solkrog, der ligger ly af muren ud mod Thorvaldsenvej, hvor en medarbejder har tegnet et forslag til et nyanlæg. Undertegnede benyttede lejligheden til at henlede deltagerens opmærksomhed på udformningen af rosenhaven. Rosenhaven er tegnet af lektor Georg Georgsen i 1928, den afløste det første botaniske system, der blev flyttet til Rolighedsvej 23. Det var tydeligt, at Lars ikke var så begejstret for de senere tilføjelser og ændringer.

Vi sluttede rundgangen i sommerblomstkvarteret, der var i fuldt flor, her takkede vi Lars for en spændende rundtur. De fleste af deltagerne lod sig lokke af café Væksthuset, en ny tilføjelse til havens attraktioner. Tak til Lars Elver Birch Pedersen for en dejlig aften i den jubilerende have.

Jette Abel

Heldagsekskursion til Helsingør søndag d. 7. september 2008

Dagen begyndte med regn, men inden de sidste nåede Helsingør, blev det tørvejr. Første mål var haveforeningen Solbakken beliggende ved Gurrevej og Rønnebær Allé.

Haveforeningen blev tegnet af Havearkitekt G.N. Brandt i 1935 for Helsingør kommune på et meget kuperet terræn. I 1932 købte kommunen de 15ha til permanent havekoloni samtidig med at de store fællesarealer skulle være offentligt tilgængelige. Der var fra begyndelsen 207 haver, hvoraf nogle var meget store, de er senere blevet delt. Opr. var der krav om et bestemt frugttræ i forhaven, så de enkelte veje fik hver deres karaktertræ. Haverne skulle være tredelte med opholdshave med hus, frugttræer og buske, dernæst de dyrkbare arealer med blomster og grønsager.

Vi var en gruppe på ca. 30, der mødte op på p-pladsen bag Fakta på Gurrevej. Vi gik i samlet flok ad den første vej til højre og kom forbi rækker af velholdte

haver. Det kuperede terræn har været en udfordring for mange af haveejerne og der er mange løsninger. Ad stærkt stigende veje nåede vi op til det største fællesareal og fælleshuset, hvor man var i gang med oprydning efter en fest. Flere af deltagerne kastede sig ud i kontakt med de "lokale" og fik lidt flere fakts. Fra toppen af terrænet var der en fantastisk udsigt ned over en sø og de omgivende haver og videre ud mod Øresund. På vej ned ad en af vejene, fik vi at vide af en nysgerrig beboer, at der var lang venteliste til at få en have, hun havde selv "arvet" sin og boede herude hele sommerhalvåret.

Næste mål var Helsingør kirkegård. Den blev nået ved at fortsætte ind mod byen ad Gurtevej. Kirkegårdens ældste del blev grundlagt allerede i 1500tallet, men som fattigkirkegård i forbindelse med byggeriet af Kronborg, hvor mange håndværkere, soldater og løse eksistenser kom til byen. Som fattigkirkegård og pestkirkegård fungerede den i mere i 200 år. Først i 1820 blev den ophøjet til byens eneste kirkegård. Tidligere blev borgerne begravet i eller omkring de to kirker i byen, men kirkegårdene blev nedlagt og begravelser i kirkerne forbudt. Kirkegården er i flere omgange blevet udvidet. Siden 1960 hvor ligbrænding blev virkelig almindeligt, har der ikke været behov for udvidelser. Det første krematorium blev opført i 1934, I 1979 blev det nuværende kapelkrematorium opført. Her parkerede vi foran.

Målet var en gravplads og mindesmærke for 40 franske soldater, der døde i Danmark på vej hjem fra første verdenskrig. Mindesmærket blev tegnet af arkitekt Poul Holsøe og havearkitekt G.N. Brandt. Historien er den, at en del franske soldater taget til fange af tyskerne efter våbenhvilen måtte en omvej over Danmark på vej hjem. København modtog mange, men en gruppe kom til Helsingør i december 1918, men flere døde under deres ophold i Danmark. Dels som følge af deres svækkelse i krigsfangenskab, dels fordi de blev angrebet af Den spanske syge, som hærgede Europa efter 1. verdenskrig. En modtagelseskomité, der skulle forberede en festlig modtagelse med regimentsmusik og taler blev etableret.. Officererne blev indkvarteret på Hotel Marienlyst og de menige i Horserødlejren. Det blev efter hjemsendelsen af de overlevne, foreslået, at Helsingør skulle etablere en passende begravningsplads for de, der døde under opholdet i Danmark. Det endte med en begravningsplads til 40 franske soldater. Den ligger på et højdepunkt i terrænet og markeres af en 1 1/2m høj obelisk omgivet af en cirkulær dobbeltmur af Neksø sandsten beplantet med lavendel. Inden for muren er nedlagt 40 flade gravsten med navnene og data på de begravede. Mindesmærket blev afsløret på 2 årsdagen for våbenhvilen d. 11.11.1920 Obelirken er af fransk sandsten og gravstenene af grå svensk kalksten. Lavendlerne var desværre fyldt med ukrudt, men ellers var mindesmærket værdigt og smukt.

Vi slog også et smut hen til et særpræget monument rejst over billedhuggeren

Rudolf Tegnens Mor – en kvindeskikkelse, der halvt forsvinder ind i stenen = døden. Gravstedet har senere tjent som familiegravsted for familien, hvilket en række navneplader nedlagt foran monumentet vidnede om, mens kunstneren selv hviler i sit museum i skulpturparken i Rusland ved Villingerød.

Fra kirkegården gik turen til Kronborg, hvor der var afsat rigelig tid til frokostpause. Heldigvis var solen kommet frem, vi var en del, der satte os på picnic bænke på bastonen bag restauranten og spiste. Her kom som aftalt landskabsarkitekt Jens Balsby Nielsen fra Slots- og ejendomsstyrelsen og overtog guidningen. Efter at have passeret gennem den skumle Mørkeport, blev vi lukket ind gennem porten til de indre forsvarsværker kaldet Hovedvolden anlagt 1570 med murede bastioner ud for slottets 4 hjørner. Vi besteg dem alle 4, først den bastion, der peger mod nord med underjordiske kasematter og resterne af et tårn, herfra var der udsigt over det nordlige glacis og det ydre forsvarsværk Kronværket og Øresund. Også de tre andre hjørnebastioner, hvorfra der er udsigt dels ind over Helsingør dels den sydlige del af Øresund og til sidst flagbastionen med salutkanonerne, blev besteget. På vejen rundt fortalte Jens Balsby om de forskellige restaurerings- og bevaringsproblemer, som man må tage stilling til, f.eks. beplantning/ikke beplantning.

Efter denne rundgang gik vi ud på de ydre forsvarsværker, først de såkaldte søbatterier anlagt omkring 1800 med tværvolde og derefter gennem en port i volden til Kronværket med en række værkstedsbygninger og magasiner bl.a. det gamle krudthus. Herefter igen ud på en bastion, hvorfra vi kunne se over til den halvø som i 18 og 1900tallet har været en del af det nu nedlagte skibsværft, men som i 1700tallet har været en ravelin (en ø i voldgraven). Den ligger nu som et græsdykket areal. Det er tanken at søge at give den form som en slags ravelin, så Kronværket kan få det omfang, som det havde i 1700tallet. Gruppen blev til sidst ført op over Kronværksporten for at dukke op i gården bag restauranten. Referenten var ikke med her. Dermed var rundturen slut, vi var blevet meget klogere på Kronborg anlægget og takkede Jens for en utrolig instruktiv rundvisning. Dagens sidste mål var Marienlyst slotshave lidt nord for Kronborg, placeret dels nedenfor den gamle havskrænt, dels på selve skrænten og oven på skrænten. Her fortalte undertegnede kort havens historie fra den blev anlagt af Frederik d. II som lysthave i forbindelse med opførelse af et treetagers lysthus på bare tre fag til Adam Moltkes udvidelse af huset og nyanlæg af haven ved Nicolas-Henri Jardin. Om havens omlægninger igen og forfald og ikke mindst om G.N. Brandts restaurering af haven i 1920'erne. Brandt valgte at lave en gendigtning af Jardins have, men i forenklet form med typiske træk fra sin egen tid den neo-klasisistiske periode. I stedet for Jardins parterrer blev der på begge sider af den brede hovedakse anlagt à la grecque borter i lavt klippede buksbom og hvidt grus omgivet af hække, De gamle kandelaberlinde alléer stod endnu i fuld højde, resten af

fladen blev udlagt i græs omgivet af hække. På overgangen mellem den brede grusgang, der fører hen forbi slottet og plænerne, blev der anlagt rosenbede, der senere blev erstattet med rhododendron. Ramperne op ad skråningerne blev rettet op, mens der ikke blev ændret meget på anlægget oppe på skræntens top. I begyndelsen af 1970'erne blev lindealléerne kappet til halv højde, hvilket havde den effekt at et nyligt opført højhus blev synligt og kom til at dominere det fine lille anlæg på uheldig måde. Det viser hvor vigtigt de nærmeste omgivelser er for en historisk have. Vi beundrede de genhugne sandstenvaser og derefter besteg selskabet skrænten for at nyde udsigten dels fra stedet, hvor der på Jardins tid var en pavillon, dels fra arealet over slottet, hvorfra det endnu er muligt at se Kronborg. I øjeblikket foregår der en restaurering af haven tilbage til planen fra G.N. Brandt's hånd. Dermed var turen forbi, sorte skyer truede, så vi skiltes og kørte hver til sit efter en lang indholdsrig dag.

Jette Abel

Forfattervejledning

Fra Kvangård til Humlekule udkommer en gang om året, normalt i december. Artikler og boganmeldelser skal være redaktionen i hænde senest 1. september. Artikler på under 2-3 sider anbringes under små meddelelser.

Teksterne må være maskinskrevne eller elektroniske sendt via e-mail (jetteabel@mail.dk) skrevet i Microsoft Word - eller evt. som ASCII-/ANSI-fil. Anvend venligst så få skrifttyper og koder som muligt og undlad tvungen orddeling. Gældende retskrivning skal følges. Citationer anføres med citationstegn. Artiklens titel må meget gerne være oversat til engelsk. Noter anføres med et nummer og indskrives altid som slutsnoter. I litteraturlisten skrives forfatterens efternavne først, efterfulgt af initialer, årstal, artiklens titel, tidsskriftets navn, volumen, nummer og sidetal. Der bør altid leveres illustrationer til artiklerne i form af dias, papirfoto, stregtegninger eller elektronisk, som uddyber og supplerer teksten. Illustrationerne gengives som regel altid i sort/hvid. Teksten til illustrationerne bedes anbragt sidst i artiklen.

Der bringes ikke artikler, der har været bragt andetsteds.

Forfatterens uddannelse(titel) og arbejdsadresse bedes anført.

Indlæg sendes til: Jette Abel, Havebrugshistorisk Selskab, Thorsmindevej 12, 2720 Vanløse.

Indholdsfortegnelse

Boel Persson: Arfwidh Månson Rydaholmensis och Een mykit nyttigt Örta- Book.....	4
Bernt Løjtnant: Dvaleplanter.....	27
Jette Abel: Landbohøjskolens 150 års jubilæum.....	33
Bernt Løjtnant: Kollerup Hovedgård's levende fortidsminder.....	39
<i>Boganmeldelser</i>	
Jens Scherup Hansen: 'Bystruktur & havekultur mellem senmiddelalder og renæssance'.....	46
Åsa Ahrland: Den osynliga handen. Trädgårdsmästaren i 1700-tallets Sverige....	48
<i>Ekskursionsberetninger</i>	
Frederiksborg slotshave i Hillerød. Den 2. juni 2008.....	50
Fyraftensbesøg i Landbohøjskolens have mandag d. 18. august 2008.....	51
Heldagsekskursion til haveforeningen Solbakken, Helsingør kirkegård, Kron- borg og Marienlysts slotshave i Helsingør søndag d. 7. september 2008	52
Forfattervejledning	56